

MAGYARSÁGTUDOMÁNYI FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

*Ly*MBUS 2023

Tartalom

- 9 CSERMELYI JÓZSEF
A bécsi Erdődy levéltár oklevélsorozatának regesztái
(D 1275–1323. jelzetek)
- 71 ÖSZ SÁNDOR ELŐD
Bejegyzések a balázsfalvi görögkatolikus gyűjtemény
Eber-kalendáriumában (1564–1794)
- 103 PETNEHÁZI GÁBOR
Responsio ad quaestionem dilemmaticam.
Szepsi Laczkó Máté ismeretlen röpirata
- 131 BÓDAI DALMA
Adalék a Thurzó és az Esterházy család konfliktusához:
Czobor Erzsébet végrendelete (1626. március 29.)
- 155 SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA
Tanúvallomások Balassi Bálintról és az általa az 1580-as évek
közepén birtokadományt nyert két egri huszártisztról
(Füleki, 1629. november 20.)
- 167 BALOGH ZSUZSÁNNA
Bethlen János levele I. Apafi Mihálynak a Bánffy Dénes elleni
vádakról (1674)
- 185 BÁNDI ANDRÁS
Keresztesi Sámuel nyolc levele a gergelyfajai lelkészválasztás
kapcsán (1683–1684)
- 203 TÓTH FERENC
A kuruc király katolizál? Jelentés Thököly Imre 1703-as
áttéréséről
- 215 TÓTH GERGELY
Vizsgálat ifj. Burius János és Bél Mátyás ellen a pietista tanok
ügyében (1711). (A vizsgálatról szóló memorandum eredeti
szövege és fordítása)

- 261 KOCSIS ANNAMÁRIA
A boszorkányság ismeretlen forrásai Szabolcs vármegye
levéltárában I.
- 297 LAKI FERENC – VERESS FERENC
Báró Meskó Éva Mária végrendelete (1762, 1772)
- 321 HEGYI ÁDÁM
A Békési Református Egyházmegye özvegy-árvapénztárának
alapító okirata (1790)
- 355 DÓBÉK ÁGNES
Katona István történetíró levelei Eszterházy Károly
egri püspökhöz. Adalékok Katona munkamódszeréhez
és a *Historia Critica Regum Hungariae* kiadástörténetéhez
- 373 DEÁK ÁDÁM
Csanád vármegye anyautasítása és követi végjelentése
az 1811/12. évi országgyűlésen
- 399 BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND
Jan Ackersdijck ismeretlen levelei első magyarországi útjáról
(1823)
- 427 NAGY ÁGOSTON
Adminisztratív magyarosítási törekvések Pest vármegyében:
A megyei statútumok és Knar János kishartai evangélikus
lelkész *Egy két szó a' ditső Magyar nyelv ügyében* című
munkája
- 465 RÓZSAFALVI ZSUZSANNA
Teleki Sándor színészbarátai, különös tekintettel
Prielle Kornéliára
- 491 LAJTAI L. LÁSZLÓ
„I hope that you will go on to clear the many obscure points
in Hungarian history”. Arthur J. Patterson levelei Hunfalvy
Pálhoz (1871–1885)
- 537 KINCSES KATALIN MÁRIA
A magyar törvényhatóságok 1904. évi köszönőlevelei és
hálafeliratai a Rákóczi-hamvak hazahozatala alkalmából

- 575 KISS MÁRTON
II. Rákóczi Ferenc emlékezete Baranya vármegyében
(1903–1940)
- 615 FÓRIS ÁKOS
Szovjet atrocitások és háborús propaganda. Dokumentumok
Nagyszalonta 1944. szeptemberi megszállásához
- 649 PETRÁS ÉVA
Két újonnan feltárt dokumentum a magyar jezsuiták
második világháború utáni vatikáni jelentéseiből
- 671 FEJÉRDY ANDRÁS
Magyarország és a szentszéki–szovjet *modus vivendi* esélye.
Nagy Töhötöm SJ 1946. február 15-i jelentése
XII. Piusz számára
- 711 GECSÉNYI LAJOS
Az altöttingi emigráns „kormány” történetéhez (1947–1948)
- 721 BÁBA VIKTÓRIA – VÁRDAI LEVENTE
Egy pécsi születésű francia idegenlégiós katonai iratai
- 745 GÉCZI RÓBERT
A cionizmus és a zsidók kivándorlása Romániából
(1945–1960)
- 773 BERTALAN PÉTER
Szürke eminenciás Somogyországban
- 805 FARKAS JUDIT ANTÓNIA
„Kedves Hruscsov úr!” Ed Sullivan magyar fiatalok kivégzése
ellen tiltakozó levélíró kampánya (1959)
- 839 LÁSZLÓ SZABOLCS
Magyar írók útijelentései az Iowa Cityben megrendezett
Nemzetközi Íróprogramról (1971–1981)
- 889 PALÁDI RENÁTA
Források az ungvári magyar konzulátus megnyitásához
(1989–1991)

- 919 SERES ATTILA
A magyarországi rendszerváltás történetének (1985–1994)
hungarikái a kijevi levéltárakban. Kutatási beszámoló,
feltárási jegyzékek és válogatott dokumentumok

Tóth Gergely

Vizsgálat ifj. Burius János és Bél Mátyás ellen a pietista tanok ügyében (1711)

(A vizsgálatról szóló memorandum eredeti szövege és fordítása)*

*Memoriae et honori patris mei Ladislai Tóth (1955–2023),
rektoris quondam scholae Kisvárdiensi ab Aemilio Vári nominatae*

Édesapám, Tóth László (1955–2023),
a kisvárdai Vári Emil Általános Iskola egykori igazgatója emlékére és tiszteletére

I. Forrásadottságok: mit tudtunk korábban?

Előfordulnak olyan szerencsés esetek, amikor egy sokáig lappangó, majd váratlanul a kutatás látóterébe kerülő forrás megszilárdítja, egységbe rendezi az addigi töredezett és bizonytalan lábakon álló ismereteinket valamely esemény kapcsán; kitölti a hiányzó részleteket, és megválaszolja a korábban feltett kérdéseinket, sőt, információival új irányba tereli a kutatást. Hasonló a helyzet az alább közlendő forrással is. Már korábban is rendelkezünk arról némi ismerettel, hogy 1711-ben vizsgálat indult ifj. Burius János (1667–1712), a besztecebányai német evangélikus gyülekezet lelkésze,¹ illetve Bél Mátyás (1684–1749), a besztecebányai evangélikus gimnázium rektora, a későbbi jeles tudós² ellen, pietizmus vádjával – ám a rendelkezésünkre álló információmorzsák csak igen keveset árultak el magáról az eseményről. A honi pietizmuskutatók figyelmét mindeddig el is kerülték ezek az adatok, s ebből következőleg teljesen mellőzték annak tárgyalását.³ A Bél Mátyással foglalkozó szakirodalomban egy kissé más a helyzet: a szlovák kutatók egy része érintette az eseményt, ám a magyarok egy kivétellel hallgattak

* A tanulmány és a forrásközlés a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Nagyon köszönöm Csepregi Zoltánnak és Szabó András Péternek a sokrétű segítséget és az igen hasznos észrevételeket.

¹ Életrajzi adatai a korábbi irodalommal: CSEPREGI–KLOSTERBERG–MONOK, 2015, B 110 (730).

² Személyére: BELÁK, 1984 (műveit és a róla szóló szakirodalmat 1984-ig tartalmazó bibliográfia); újabban TÓTH, 2022 (a frissebb irodalommal).

³ A magyarországi pietizmussal foglalkozó alábbi szakmunkák közül egyik sem említi az eseményt: PAYR, 1898; SZENT-IVÁNYI, 1935; CSEPREGI, 2000; KOWALSKÁ, 2001; KOWALSKÁ, 2005; MAĐAR, 2011; CSEPREGI, 2013; SZELESTEI N., 2016. Nem tárgyalja emellett az eljárást a szlovák területen zajló reformációt taglaló monográfia (KVAČALA, 1935), és az 1784-ig terjedő észak-magyarországi evangélikus irodalommal foglalkozó monografikus összefoglalás sem (ĐUROVIČ, 1940).

róla.⁴ Most azonban mindez megváltozhat, mivel a vizsgálatot ismertető, újból felbukkant emlékirat – amely ugyan eddig sem volt teljesen ismeretlen, ám csak igen szűk körben tudtak róla⁵ –, nagyon sok mindent tisztáz. Ugyanakkor maradtak még nyitott kérdések, és az említett információmorz�ák sem váltak feleslegessé.

Lássuk előbb tehát ezeket, vagyis az eseményt érintő egyéb forrásokat! Az időben legkorábbi kútfő Hruskovics Sámuelnek (1694–1748), Bél Mátyás egykori diákjának, a későbbi bánya szuperintendensnek az önéletrajza valamikor 1720-ból.⁶ A beszámolóból az derül ki, hogy Bél az iskolában „sok, teljesen óvatlan és ártatlan diákot esztelen rajongással töltött el saját maga, illetve nézetei iránt”, ám az ügyében összeült egyházi bíróság nem tudott semmilyen tévelygést rábizonyítani, így csak eltiltotta a hallei tanok jövőbeni terjesztésétől.⁷ Hruskovics természetesen erősen elfogult, mivel későbbi wittenbergi tanulmányai hatására egy életre elkötelezte magát az evangélikus ortodoxia és a pietizmus üldözése mellett⁸ – tanúságtétele azonban mégis fontos, és később még viz-szatérünk rá.

A vizsgálatról beszámolt maga Bél Mátyás is. Még életében megjelent ugyanis nagy terjedelmű életrajza a Jakob Brucker által kiadott, kortárs hírességekről szóló biográfia-sorozatban, a *Pinacothecában*, 1746-ban, amely életrajz ugyanakkor egy Bél által készített és Bruckernek elküldött önéletíráson alapul, a benne lévő információk ezért egyértelműen a pozsonyi tudóstól származnak.⁹ Magában a szövegben igen nagy helyet foglal el az 1711. évi vizsgálat elbeszélése, és különösen az odáig vezető út:

⁴ Nem ír Bél életének áttekintésében eme epizódról sem Haan Lajos (HAAN, 1879), sem a Belák-féle bibliográfia áttekintése (a vonatkozó rész: BELÁK, 1984, 21–22), sem pedig Jozef Minárik életrajza (MINÁRIK, 1987), sem az életéről nemrég megjelent szakmunka (KOLLÁROVÁ–NAGY, 2021). Röviden tárgyalja OBERUČ, 1936, 53; MIŠIANIK, 1974, 233 (lásd még 5. jegyzet); TIBENSKÝ, 1984, 61–62; VYVÍJALOVÁ, 2001, 24 (lásd még 5. jegyzet); FRAÑO, 2006, 75. Valószínűleg Ribini alapján (még lásd alább) megemlíti TARNAI, 1984, 14. Egyéb magyarországi munkák, amelyek Bél életével foglalkoznak, nem szólnak róla. Én magam sem tudtam erről az eseményről, amikor Bél Mátyás beszercebányai működéséről, illetve diákjairól írtam (TÓTH, 2009). 2022. évi tanulmányomban azonban beszámoltam róla, ahogy a most közölt emlékiratról is: TÓTH, 2022, 434–435.

⁵ Korábban Ján Mišianik már felfedezte az iratot és beszámolt róla (MIŠIANIK, 1974, 233), de az általa írtakat a Bél Mátyás-kutatók közül tudtommal csak Mária Vyvíjalová hasznosította – és ő is csak érintőlegesen – monográfiájában: VYVÍJALOVÁ, 2001, 24.

⁶ Életrajzi adatai és a rá vonatkozó irodalom: CSEPREGI–KLOSTERBERG–MONOK 2015, B 313 (799). Önéletrajzának kétnyelvű (latin–szlovák) kiadása: HRUŠKOVIC, 2000.

⁷ „[Matthias Bel] ... multos discipulorum totos incautos et innocentes amore sui et hypothesisuarum insano imbuít, nec a consistorio, quod eius causa congregatum erat, erroris alicuius convinci, sed tantummodo ad cautionem de nullis imposterum Halensium studiis ac sententiis tenendis, aut commendandis adigi poterat.” HRUŠKOVIC, 2000, 72, 74.

⁸ SZELESTEI N., 2016, 47; TÓTH, 2022, 434–435.

⁹ A Bél által neki küldött szöveget dolgozta át, majd jelentette meg Jakob Brucker, a *Pinacotheca scriptorum* című életrajzsorozat szerkesztője, de úgy, hogy a pozsonyi tudós által írt szöveget sok helyen változtatlanul hagyta (erre utalhatnak a szövegben benne lévő „bélizmusok”, azaz Bél stílusát idéző jellegzetes szavak, szófordulatok). Az (ön)életrajz: BRUCKERUS–BÉL, 1746. A mindeddig mellőzött szöveget nemrég magam elemeztem: TÓTH, 2022, 420–445.

„A jóra való és értelmes férfiak erősen helyeselték mindezt [Bél besztercebányai rektorként elért sikereit – T. G.], könnyek között emlékezve az iskolák régi nyomorúságára, ám az irigyek és okoskodók nem bírták elviselni [...] Felszította ez a dolog [ti. a Bél módszereit ért kritikák – T. G.] a rosszakarók gyűlöletét, s azzal a kevéske tudással, amelynek birtokában voltak, kielezték a féltékenységet. Ezek közül ugyanis igen sokan címeres hazugságokkal mocskolták be Bél szerte Magyarországon a lutheránusok körében, s odáig vitték a dolgot Felső-Magyarország legtöbb tudós embere előtt, hogy azok már úgy gondolták: ezt az újonnan jött embert, azaz Bél ki kell irtani Magyarországról, még mielőtt hírneve naggyá tenné, s derék emberek pártfogása megerősítené. Így aztán jöttek-mentek a levelek, amelyekben mindenféle veszedelmet agyaltak ki Bél ellen. Abban az időben a neves eperjesi gimnázium ugyan romokban állt, de még maradt egy-két professzor, aki eme omladékok között bujkált. Ezek aztán tekintélyt biztosítottak a gyalázatos szándékoknak, és nemcsak Bél munkatársaiban szították fel a gyűlölet lángját, hanem Felső-Magyarország egynémely előkelőjét is az örületig hergelték, de annyira, hogy azok székta vadságtól hajtva nem haboztak az ártatlan Bél meggyilkolásán gondolkodni. Ehhez járult még néhány munkatárs rosszindulata, akik serényen öntötték az olajat a tűzre. Sokáig eltitkolták gyalázatos mesterkedéseiket, mígnem végül nyíltan intézték a dolgot, és a szószékről mennydörögtek Bél ellen: olyasmit róttak fel bűnül neki, amit soha nem voltak képesek tanúsítani. Így az egyház gondnokai gyűlést hirdettek, hogy e perlekedések elcsituljanak. Miután itt Bél az összes ellene felhozott dolgot csodálatos módon megcáfolta, és ellenfeleit elhallgattatta, a legjelesebb ülnökök, akik ragaszkodtak ahhoz, ami igaz és helyes, gátat szabtak a gyűlölködésnek – habár a gonosz ügy egynémely támogatója azt kiabálta, hogy Bél az újítás vádjával fel kellene jelenteni az udvarnál –, s minthogy semmiben sem lehetett megtörni Bél állhatatosságát, odáig vitték a dolgot, hogy az összeírt atyák határozata alapján szentül megígérték a hallgatást és a békességet, s emellett Bélnek is békejobbot nyújtottak.”¹⁰

¹⁰ „Quae cum viris bonis et cordatis vehementer probarentur, non sine lacrymis pristinum scholarum miseriam recordantibus, intolerabilia visa sunt invidis sciolisque [...] Accendit ea res malevolorum odia, et quantalacunque eruditione valebant, aemulationem exaceruerunt. Enimvero horum plerique Belium passim per Hungariam phaleratis apud Lutheranos onerabant mendaciis, eoque rem perducebant, apud plerosque Hungariae superioris eruditos, ut novum hominem, Belium, extirpandum ex Hungaria ante censerent, quam ex fama invalesceret, confirmareturque bonorum patrocinio. Ergo ibant redibantque eorum literae, quibus perniciēs omnis in Belium procudebatur; iacuit enim tunc in rudibus celebre gymnasium Eperienze, sed superabant tamen professorum quidam, qui intra has parietinas delitescabant. Hi ergo addidere nefariis consiliis pondus, et non modo collegas Belii in odia accendere, et aliquos etiam in superiori Hungaria primorum in eum agere furorem, ut nihil dubitarint de nece innocentis Belii Scythica inducti feritate cogitare. Accessit malignitas nonnullorum collegarum, qui ardenti camino strenue oleum affundebant. Diu nefarias machinationes occultavere, donec tandem propalam rem agentes, et pro sacris rostris in Belium detonantes, crimine [! recte: crimini – T. G.] ei dedissent, quod nunquam potuissent testificari. Curatores itaque ecclesiae conventum edixerunt, ut lites istae sopirentur. In quo cum obiecta omnia mire diluisset Belius, et adversarios ad silentium coegisset, consessorum praecipui, iique veri et recti tenaces, invidiam reprimentes, quamvis quidam malae causae patronus, Belium novitatis crimine apud aulam deferendum esse clamitaret, nulla in re expugnata Belii constantia eo rem perduxerunt, ut et silentium atque pacem sancte promitterent patrum conscriptorum consilio, et Belio reconciliationis dextram porrigerent.” (Fordítás: T. G.) BRUCKERUS–BÉL, 1746, [6]. Ezzel összefüggésben: TÓTH 2022, 434.

A drámai és erős állításokban nem szűkölködő narráció jól érzékelteti, hogy az idős tudóban milyen keserű indulatokat keltettek – több mint harminc évvel később is – az akkori események. Érdekes ugyanakkor, hogy Buriust nem említi (ahogy Hruskovics sem): talán kegyeletből, hogy emlékét holtában se szennyezze be, de az is lehet, hogy a támadás éle főleg ténylegesen is ellene, azaz Bél ellen irányult. Igen figyelemreméltó az is, ahogyan a konfliktus Bél előadásában kiszélesedik, és szinte az egész felföldi lutheránus közvélemény felvonul benne: észak-magyarországi tudós emberek, eperjesi professzorok, világi előkelők, saját kollégái, illetve lelkészek tűnnek fel az ellenfelek között, akik mind ellene acsarkodnak. Bizonyára van ebben némi túlzás, bár maga a vizsgálat ténye és az emlékirat részben igazolja a szavait.

A harmadik tanúnk Ribini János (1722–1788), a híres evangélikus egyháztörténet írója. Ő annyi további információt közölt, hogy ez az ügy 1711-ben zajlott le, emellett beszámolt arról is, hogy Bél mellett ifjabb Burius Jánosnak, Bél korábbi tanárának (ekkor már német lelkésznek) is tisztáznia kellett magát a pietizmus vádjá alól. Megfontolandó még az a kijelentése, mely szerint Besztercebányán a mondott időpontban „mozgalmak”, avagy „mozgolódások” (*motus*) voltak a pietizmus miatt, ami azt sejteti, hogy a hívek is érintettek voltak az ügyben: amint látni fogjuk, ezt az emlékirat is megerősíteni látszik.¹¹

A vizsgálat lefolyását tartalmazó emlékiratból megismerhetjük egyrészt a vádpontokat és a két vádlott arra adott válaszait, másrészt pedig sok apró, de fontos részletet is megtudhatunk arról, hogy miben nyilvánult meg kettejük „pietista” magatartása, akár a templomi istentiszteleteken, akár az iskolában; ahogy az is kiderül, hogy mely mozzanatok okoztak konfliktust a hívek körében. A leírtak jól beilleszthetők a pietisták elleni intézkedések közé, amelyek a korszakban Észak-Magyarországon jellemzőek voltak, de általánosságban is jelentősen bővítik az ismereteinket a magyarországi pietizmusról. Emellett az emlékirat tartalma egyértelműen gazdagítja, pontosítja a két gyanúba vont lelkész-tanár, Burius és Bél életrajzát.

II. A kézirat és „társai”

A cím nélküli szöveg (általunk adott cím szerint: *Memorandum*) az eredeti irat egykorú másolata. Kedves kollégánk, Eva Kowalská, a jeles szlovák történész fedezte fel – ismét – a Szlovákiai Evangélikus Egyház Központi Levéltárában.¹² Az iratról ugyancsak kedves kollégám és munkatársam, Szabó András Péter értesített engem, s annak fotóit is önzetlenül megosztotta velem.

¹¹ „Hic loci [Besztercebányán – T. G.] motus ob pietismum orti, an. 1711. prudenter compositi sunt, postquam M. Ioan. Burius, minister verbi, et Mat. Belius scholae rector, diligenter et fideliter se de pietismo purgaverunt.” RIBINI, 1789, 358.

¹² Jelzete: a Szlovákiai Evangélikus Egyház Központi Levéltára (Ústredny archív Evanjelickéj cirkvi na Slovensku), Az evangélikus egyház történetére vonatkozó levéltári dokumentumok gyűjteménye (Zbierka archívnych dokumentov k dejinám ECAV), II. 1. doboz. Sub C.: Scripta diversi generis ad antiquitates pertinentia.

Feltehető, hogy ez a kézirat eredetileg Bél tulajdonában volt, vagyis ő készíttetett másolatot az iratról (vagy éppen neki készítették). A Bélhez vezető proveniencia azért is valószínűsíthető, mert e kézirat mellett több olyan irat is van a dobozban, amely hozzá köthető. Ezek közül az egyik egy 1710. november 30-án kelt meghívó, amelyben Bél Mátyás a megboldogult Zelenka János (1644–1710) zólyomi lelkészről, illetve esperesről¹³ ugyanaznap tartandó megemlékezésre invitálta a beszercebányaiakat (az elhunyt méltatását ő maga tolmácsolta a meghívó szerint).¹⁴ Egy másik irat ugyancsak meghívó, amelyben szintén Bél Mátyás az I. József német-római császár és magyar király 1711. április 17-én bekövetkezett halála alkalmából tartandó gimnáziumi megemlékezésre hívta az érdeklődőket (a meghívó 1711. május 25-én kelt, a rendezvényt pedig május 27-én tartották meg).¹⁵ Az iraton Bél saját kezű megjegyzése is olvasható a címlap jobb alsó sarkában, mely szerint e példányt Efraim Nostitziusnak, a beszercebányai német gyülekezet lelkészének szánta (*Reverendo Ephraimo Nostitzio Mystae Inclityae Nationis Germanicae etc.*). Végül a harmadik idetartozó irat egy ajánlólevél Bél Mátyás részére a beszercebányai evangélikus gyülekezet német és szlovák (*Hungaro-Slavonica*) nemzetének részéről 1714 áprilisából, amikor is Bél otthagyta a város rektori tisztségét a pozsonyi evangélikus gyülekezet meghívására.¹⁶

E három, illetve a memorandummal együtt négy iratban az a közös, hogy mindegyik szorosan kötődik Bél személyéhez. Valószínűsíthető ezért, hogy az ő birtokában lehettek ezek, s vele kerültek Pozsonyba, majd ebbe a levéltárba. Többet azonban jelenleg nem tudunk megállapítani eredetükről. Az alábbiakban újra visszatérünk a memorandumhoz, és elsőként arra keressük a választ, hogy mi vezetett a Bél és Burius elleni eljáráshoz.

III. Néhány szó a vizsgálat előzményeiről

A korábbi kutatás már megállapította, hogy a magyarországi pietisták elleni támadásokhoz az 1707-ben tartott rózsashegyi zsinat adott ösztönzést.¹⁷ A gyűlés egyebek mellett az evangélikus ortodoxia ekkori leghangosabb szószólója, Krmann Dániel (1663–1740) szuperintendens,¹⁸ valamint az eperjesi kollégium elkötelezett támogatója, Szirmay

¹³ Személyére: ZSILINSZKY, 1889, 32, 77; CSEPREGI–KLOSTERBERG–MONOK, 2015, B 846 (976). Halálának dátuma (amely ezek szerint 1710) eddig nem volt ismert.

¹⁴ [Matthias Bel:] *Iusta suprema ... Iohanni Zelenka ... ut solvantur, venerandos antistites ... cives, auditores, atque amicos invitavit ad horam I. diei hod. pomer. Matthias Bel, rector.* Másolat. Lelőhely: 12. jegyzet.

¹⁵ *Luctus decumanus super regum Austriarum [!] serenissima decade funere ... Iosephi I. Romanorum imperatoris ... toti Europae luctuosissimo anno reparatae salutis MDCCXI ... postliminio renovatus, quem submississima pietatis testificatione sibi indicit gymnasium Neosol. Evangelicorum communi interprete Matthia Bel V. D. M. p. t. rectore.* Lelőhely: 12. jegyzet. Az irat azért is érdekes, mert Bél megnevezi a két diákját, akik beszélni fognak a rendezvényen: Samuel Semberit (máshol: Zemberi) és Matthias Möervalthot (Möhrvaldt). Személyükre: TÓTH, 2009, 152 (nr. 11, 14).

¹⁶ *Nos universa invariatae Augustanae Confessionis ... extradandas esse duximus et concedendas. Actum Novissolii die [–] Mensis Aprilis Anno 1714.* Tisztázat. (Keltezés más kézzel; a nap nincs beírva.) Lelőhely: 12. jegyzet. Az iratra az alábbiakban még visszatérünk.

¹⁷ A zsinatra újabban: DZURIAK, 2008.

¹⁸ Személyére: FABINY, 1984; CSEPREGI–KLOSTERBERG–MONOK, 2015, B 357 (812).

Miklós (1652–1720)¹⁹ pietistaellenes kirohanásairól híresült el, ráadásul Krmann egy beszédében külön kikelt a Halléban tanult lelkészek ellen. A nyomtatásban megjelent zsinati határozatok végül külön cikkelyben ítélték el minden szektát és eretnekséget, nevesítve ezek között a pietizmust is.²⁰ Ennek következtében a hallei reformmozgalommal kapcsolatba került peregrinusok, lelkészek mindannyian gyanúba keveredtek, és megvolt a jogalap ahhoz, hogy vád alá vonják őket. A vádemelés azonban, illetve annak jellege a helyi viszonyoktól függött.

A pietisták elleni fellépésben világi és egyházi felsőségek, illetve lelkészek egyaránt szerepet játszottak. A világiak közül különleges figura a már említett Szirmay Miklós, aki azért is fordult élesen a halleiek ellen, mert tudomására jutott, hogy XII. Károly svéd király, az eperjesi iskola (részben tényleges, részben reménybeli) támogatója – akinél Szirmay személyesen is járt követségben – nem szíveli a pietistákat.²¹ Szirmay harciasága tettekben is megnyilvánult. Radvánszky János (1666–1738) zólyomi alispánnak, illetve ez idő tájt II. Rákóczi Ferenc kincstárnokának²² címzett levelében (1708-ban?) elújságolta, hogy Kephalides/Hlaváč Sámuel (1679–1746) gölnicbányai lelképásztort²³ egyházi bíróság ítélte el pietizmusa miatt (a levél megfogalmazása szerint „consistorialiter proscribáltuk”). Ugyanebben a levélben méltatlankodott amiatt, hogy Bél konrektori kinevezésével Besztercebánya „fészke leszen” a pietizmusnak.²⁴ A levél két szempontból is igen tanulságos: Kephalides elmarasztalása jelzi, hogy a Bél Mátyásék elleni

¹⁹ Szirmay III. Miklós életrajzi adataira és családi viszonyaira: SZIRMAY, 2005, 44, 88, 93–94 et passim; CSEPREGI–KLOSTERBERG–MONOK, 2015, B 754 (946).

²⁰ A pietisták elleni cikkelyre és előzményeire: ZSILINSZKY, 1889; SZENT-IVÁNYI, 1935, 157–159; KOWALSKÁ, 2001, 197–198; SZELESTEI N., 2016, 47, 48.

²¹ ZSILINSZKY, 1889, 44.

²² Személyére: HECKENAST–MÉSZÁROS, 2005, 353; CSEPREGI–KLOSTERBERG–MONOK, 2015, B 595 (894).

²³ Életrajzi adatai: CSEPREGI–KLOSTERBERG–MONOK, 2015, B 355 (811). Személyére még lásd a fordításban a 142. jegyzetet!

²⁴ „Kegyelmetekkel együtt Rosenbergen damnáltuk az hálái akadémiában tanuló ifjakat is, azonban Burius uram conrectornak, Bél Mátyást, ocsovai fiat, Zólyomvármegyéből valót commendált, kit be is vettek, mely által egy fészke leszen Besztercebánya az pietismusnak. Én csodálkozom rajta, hogy Pilárik superintendens uram ezekre nem vigyáz keményebben. Itt minálunk is kezd vala terjedni, de mi consistorialiter proscribáltuk a gölniczi prédikátort Cephalides Sámuel, az ki is azon hálái akadémiában tanulván acerimus defensora volt azon impii pietismi.” ZSILINSZKY, 1889, 7–8; SZENT-IVÁNYI, 1935, 160. Amint azt Szirmay is jelzi a „consistorialiter” szóval, Kephalidest a frissen felállított, Tiszán inneni és túli részekre kiterjedő hatáskörű egyházi bíróság, azaz consistorium ítélte el; az ítélet pontos időpontja nem ismert, de az biztos, hogy az 1707. augusztus 22-én összeülő testület a következő napon az egyik tagját, id. Buchholtz György kakaslovníci lelkészt, a szepesi 24 város testvérségének szeniorát küldte el Gölnicbányára, hogy Kephalides pietizmussal gyanúsítható könyveit elkobozza (a könyvek átvizsgálása 1724. augusztus 24-én ment végbe). Minderről maga Buchholtz számol be a naplójában (BUCHHOLTZ, 1904, 295–296), ahogy arról is, hogy ugyanezen consistorium szűk egy évvel később, 1708. augusztus 2-án tartott ülésén „számos világi tisztviselő közbenjárására” visszahelyezte állásába „a megjavulás reményében” Kephalidest, akit „a pietizmushoz való ragaszkodásért, s annak védelmezéséért bocsátottak el hivatalából” („Die postera vero 2. augusti Samuel Kephalides, pastor Gölnitziensis, propter pietismi adhaesionem eiusdemque defensionem ab officio remotus, tandem ad intercessionem multorum politicorum spe meliorationis denovo receptus est.”). Uo., 301. Buchholtz alapján említi az esetet: SZENT-IVÁNYI, 1935, 175.

vizsgálatnak legalábbis volt precedense, másrészt joggal keltheti fel bennünk a gyanút, hogy Szirmay volt a Bél Mátyásék elleni hangulatkeltés egyik motorja. (Ne feledjük: Bél az 1746. évi [ön]életrajz tanúsága szerint világi előkelők részvételét is említette az ellene folytatott támadás elbeszélésekor!)

Habár Szirmay kérelhetetlensége magára vonja a figyelmünket, mégis az egyházi hatóságok gyanakvása, ellenséges hozzáállása számított igazán. E mögött a kutatás korábban a németországi viták, a Wittenberg–Halle ellentét importálását látta okként, illetve azt a nagyon is hihető okot, hogy a Luther városában s más, nem pietista egyetemen tanult lelkészek és tanárok féltékenyek voltak a népszerű, egymással is összetartó halleiekre.²⁵ Logikusnak és elfogadhatónak tartom azonban azt a magyarázatot is, hogy a honi evangélikus egyház – amely hatalmas veszteségeket szenvedett a korábbi évtizedek üldözései és korlátozásai miatt –, a Rákóczi-szabadságharc alatti rövid felvirágzás idején veszélyt látott egy olyan új irányzatban, amely megoszthatja az éledező, és a bizonytalan hadi helyzet miatt korántsem szilárd lábakon álló eklézsiát.²⁷

Az egyes esetekből, megnyilatkozásokból az derül ki, hogy mindkét ok szerepet játszott: a „kódolt”, peregrinációból hozott ellenszenv és az ezzel együtt járó „szakmai” féltékenység egyfelől, illetve a megosztottságtól, belső viszálytól való félelem másfelől. Az ebből eredő feszültségek, a gyanakvás légköre végig érezte hatását az evangélikus egyházon belül a 18. század első felében. A Halléból hazatért peregrinusoknak olykor már a lelkészi állás megszerzése előtt is bizonyítaniuk kellett, hogy nem vallanak eretnek (pietista) nézeteket. Kephalidesnek az egyetemről való megérkezése után „vizsgázni” kellett egy bizottság előtt 1705-ben gyanús hallei tanulmányai miatt, mielőtt elnyerte Rozsnyón a lelkészi állást;²⁸ később Bertasch (Bartoss, Bertos, Brtoš) Andrásnak (1689–1727 után),²⁹ Bél tanítványának, mielőtt Aszódon 1724-ben megkezdje szolgálatát, esküt kell letennie, hogy nem pietista.³⁰ Zászkaliczky Jánosnak,³¹ aki ugyancsak Bél tanítványa, majd munkatársa volt, ünnepélyesen vissza kellett vonnia (!) a leveleket, amelyeket Halléból írt haza, s így kaphatta meg 1724-ben a Sáros megyei Tapolykomlóson a lelkészi hivatalt.³² A sároszempléni esperesség az 1730-as években külön is figyelmeltette a szuperintendenst, hogy a pietista eszmék akadályozása érdekében alapo-

²⁵ Lásd fentebb a 10. jegyzetet.

²⁶ SZELESTEI N., 2016, 48.

²⁷ SZENT-IVÁNYI, 1935, 157; KOWALSKÁ, 2001, 196–198.

²⁸ MIKULIK, 1917, 130. (Neve „Kafalides”-nek írva); SZENT-IVÁNYI, 1935, 178.

²⁹ Életrajzi adatai: CSEPREGI–KLOSTERBERG–MONOK, 2015, B 64 (716).

³⁰ SZENT-IVÁNYI, 1935, 174.; SZELESTEI N., 2016, 48.

³¹ Személyére: CSEPREGI–KLOSTERBERG–MONOK, 2015, B 841 (975).

³² SZENT-IVÁNYI, 1935, 179. (Tévesen Jaskalitzkynek írva.) A tapolykomlósi evangélikus egyházközség általa megkezdett anyakönyvében pontos adatok találhatók arról, hogyan nyerte el a településen a lelkipásztori tisztséget. Eszerint 1723. december 28-án ért Halléból a Sáros megyei egyházközségbe. Első itteni prédikációját 1724. január 1-jén tartotta meg, és 1724. április 4-én Eperjesen ordinálta a komlósi lelkészi állásra Johannes Schwartz ötvárosi szuperintendens. Az anyakönyv lelőhelye: Státny archív v Prešove, Špecializované pracovisko Spišský archív v Levoči, Zbierka cirkevných matrík, No. 368. Tapolykomlósi (Chmelovec) evangélikus keresztelei, házassági és halálozási anyakönyv 1724–1809. Az anyakönyv digitális változata elérhető: <https://www.familysearch.org>. (Szabó András Péter szíves közlése.)

san vizsgálja meg a lelkészjelölteket;³³ az 1737. évi kukovai zsinaton is hoztak olyan határozatot, miszerint a hivatalba lépő lelkészeknek a szuperintendens előtt kötelezniük kell magukat arra, hogy a hallei, jénai és tübingeni tanárok nézeteit elvetik.³⁴ Születtek emellett gúnyversek, gúnyiratok, pamfletek, sőt, egész könyvek is a magyarországi pietisták ellen.³⁵

Már hivatalban lévő tanítók és lelkészek ellen a pietizmus ügyében indult intézkedésre azonban nemigen akad egyéb példa a Kephalides elleni (1708) és a Bél Mátyásék ellen lezajlott (1711) procedúrán kívül – tehát ilyesfajta fegyelmi eljárásig később már nem fajultak az ellentétek. Erre az lehet az egyértelmű magyarázat, hogy az államhatalom és a katolikus klérus súlyos keze rögtön a szabadságharc után ismét ránehezedett az evangélikus egyházra, ami kockázatos és kontraproduktívra tett minden belső viszályt, kiteregetett botrányt.³⁶ A rózsahegyi zsinati rendelkezéseket az 1715. évi XXXI. országgyűlési cikkely amúgy is hatályon kívül helyezte, köztük a consistoriumokat (vagyis a gyűlésen felállított egyházi törvényszékeket),³⁷ de az egyes gyülekezeteknek sem volt tanácsos ilyen ítéleteket hozni. Igaz, arról ugyanakkor lehet tudni, hogy például Schwartz János eperjesi lelkész, majd szuperintendens igen ellenséges volt a Halléban tanult lelkészekkel, így Kephalidesszel és Trautman (Treitmann) Jánossal szemben, sőt, a kormányzata alatt lévő városokat is az ágostai hitvalláshoz ragaszkodó, ortodox nyilatkozatra vette rá,³⁸ de szabályos eljárásokra nem találtunk egyéb példát. Vagyis a két fent említett esetet kirívónak kell tekintenünk, ugyanakkor egyenes következményként kell tekintenünk rájuk, gondolva itt a pietisták ellen szavát felemelő rózsahegyi zsinatra, amely a hallei irányzat követőit eretnekeknek bélyegezte, s így e rendkívül feszült és nyugtalan, ugyanakkor szabadabb időszakban teret engedett az efféle vizsgálatoknak.

Fontos még, hogy kitérjünk a magyarországi ortodox–pietista ellentét egy harmadik aspektusára – a fentebb már említett szakmai „féltékenység”, illetve a megosztottságtól való félelem, és az ebből eredő gyanakvás mellett. Az a tapasztalatom ugyanis, hogy a honi lelkészek egy része – amellett, hogy az említett két tényező is befolyásolhatta őket – teológiai kérdésekben sem értett egyet az új tanokkal. Erre szolgálhat példaként Hruskovics Sámuel, aki wittenbergi diákként helyben szívta magába Halle gyűlöletét, de önéletrajzából kiderül, hogy Bél tanítványaként, majd Némethonban jól megismerte és megértette a pietista nézeteket, s azokkal kapcsolatban konkrét, teológiai jellegű kifogásai voltak.³⁹ Úgy gondolom ezért, hogy ezt más esetekben is feltételezni lehet, tehát azt, hogy a pietisták ellen forduló lelkészeknek lehettek hitbéli meggyőződésből fakadó motivációi is.

³³ SZENT-IVÁNYI, 1935, 179.

³⁴ SZELESTEI N., 2016, 48.

³⁵ Uo., 50.

³⁶ KOWALSKÁ, 2001, 198; KOWALSKÁ, 2005; SZELESTEI N., 2016, 53.

³⁷ ZSILINSZKY, 1889, 95–134.

³⁸ SZENT-IVÁNYI, 1935, 175, 177.

³⁹ TÓTH, 2022, 435.

Kevés szó esik emellett a honi pietizmus kutatásában a lelkész és gyülekezet viszonyáról. Hogyan fogadták a hívek a Halléből érkezett lelkípásztorokat? Ebből a szempontból számunkra is igen fontos az az epizód, amelyről Kephallides számol be. A Halléből hazatért peregrinus először (1705-ben) Rozsnyón kapott német lelkészi állást, ám a sikeres beiktatás után sem lehetett boldog, mert a gyülekezetből többen is kifogásolták, hogy nem tart olyan gyakran vigasztaló prédikációkat, ahogy más lelkészek, hanem inkább bűnbánatra és megtérésre inti a híveket, mintha ők „pogányok” lennének.⁴⁰ Kephallides azonban megfelelt a vádakra, mondván, csak az méltó Isten vigasztalására, aki bűnbánatot gyakorolt; emellett hivatkozott Krisztusra, Keresztelő Jánosra és az apostolokra, akik szintén a bűnbánat hirdetésével kezdték beszédeiket.⁴¹ Az ifjú lelkész válaszában nem nehéz felismerni Spener és főleg Francke alapvető hatását: a bűnbánat és a megtérés fontosságának hangsúlyozását. Az utóbbi egyenesen azt hangoztatta, hogy a lelkész a prédikációiban ezt emelje ki az adott igeszakaszból is, hogy az mennyiben vonatkoztatható a hívek megtérésére, hitére, életére.⁴² Ez a hozzáállás más, pietista hitelveket valló magyarországi lelkészek esetében is igazolható.⁴³ Ami pedig a rozsnyói hívek reakcióját illeti, ha nem is gondolom úgy, hogy ez lett volna a tipikus, mégis nagyon életszerűnek tartom, hogy a Halléből hozott új típusú prédikációs gyakorlat okozhatott megütközést itthon. Mindez azért fontos, mert mint látni fogjuk, hasonló panaszok megfogalmazódtak Bél és Burius ellen is.

Rövid körképünk, ha nem is ad mindenben megnyugtató választ a Bél és Burius el-
leni per előzményeire, talán a főbb vonalakat tudja érzékeltetni. Az jól látható, hogy az éppen virágzását élő Halléből a magyarországi diákok, s velük a pietista nézetek, gyakorlatok egy nagyon kritikus időszakban érkeznek Magyarországra, amikor az evangélikus egyház éppen lélegzethez jut, és a visszakapott templomok miatt sok lelkészre van szüksége, de az új eszmékre, elméletekre a fent ismertetett okok miatt gyanakodva, ellenségesen reagál. Emellett a politikai helyzet – a honi evangélikusok XII. Károly felé

⁴⁰ „Sed nec dum quiescere volebat draco ille infernalis serpens antiquus, quin post ordinationem iam non extraneos, sed meos ex praecipuis auditores in id nequitiae spiritu suo perverso inducebat, ut mihi deinde dicto obtemperantes non essent, et quicquid pia concione dixerim, illi varie et plerumque male interpretaarentur [!]. Imprimis tamen illos mordebat, quod more aliorum consolatorias non frequenter habuerim conciones, hinc semper murmurabant dicentes: Höret man doch selten eine trost predigt von ihm, sondern von lauter buße und bekehrung, als wenn wir heyden oder türcken wären, die von Gott nichts wissen.” Samuel Kephallides levele August Hermann Franckénak. Gölnicbánya, 1706. augusztus 17. In: CSEPREGI, 2013, 80. Az esetről beszámol: SZENT-IVÁNYI, 1935, 178.

⁴¹ „Quia vero ipsorum malitiam summam atque pertinaciam spontaneam perspectam habui, hinc saepius ipsis taliter respondi: Es ist niemand göttlichen trostes würdig, dann der sich fleißig in heiliger, bitterer reue und buße geübet hat. Iuxta Christi effatum, qui dixit primum: Thut buße, et deinde: glaubet an das evangelium. Illi responderunt: Ecce alii ita et non taliter suas formant conciones ad finem concionis suasissimas paraeles annectendo. Ad haec regessi: Mihi instar omnium Christus unicus esto, ut nihil dicam de Iohanne Baptista, de apostolis, qui similem methodum in concionibus suis observabant incipiendo semper a praedicatione poenitentiae et sic ad evangelium et reliqua procedebant.” Lásd az előző jegyzetben említett levelet: CSEPREGI, 2013, 80.

⁴² STORM, 2009, 192; SZENT-IVÁNYI, 1935, 11.

⁴³ Példák: SZENT-IVÁNYI, 1935, 163, 166, 322–323, 419, 426.

fordulása – sem kedvez a Halléből jövő reformeszméknek, mert a svéd király nem kedveli a pietistákat, s ebben a lutheránus világiak és egyháziak egy része alkalmazkodik hozzá. Mindez jelentősen hozzájárult a pietista lelkészek elleni fellépéshez. Azt is igyekeztem ugyanakkor hangsúlyozni, hogy nemcsak a fenti (egyház)politikai okok játszottak szerepet a polémia elmérgesedésében, hanem teológiai jellegű, illetve a hitéletet érintő nézeteltérések, akár az itthoni lelkésztársak, akár a gyülekezet részéről. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy a Bél és Burius elleni vizsgálatban a fentiek egyszerre érvényesülnek.

IV. A Bél és Burius elleni vizsgálat: ami az emlékiratból kiderül, s ami mögötte van

1. Az út a vádemelésig

A ránk maradt kézirat 1711. november 2-án kelt Besztercebányán; aláírói a város német és szláv (szlovák) gyülekezetének lelkészei, e gyülekezetek világi felügyelői, az iskola aligazgatója (*conrector*), a városbíró és Moller Károly Ottó (1670–1747) orvosdoktor;⁴⁴ végül a két vádlott (lásd Mem. 48–50).⁴⁵ Szövegéből s egyéb forrásokból az egész vizsgálat lefolyása is rekonstruálható, bár csak nagyobb vonalakban. Az bizonyosnak tűnik, hogy valakik pietizmus gyanújával bevádolták Bél és Buriust az egyházi vezetés előtt; de a szöveg készítője óvakodik attól, hogy megnevezze őket (lásd Mem. 7, 11, 19). Egy helyen úgy tűnik, mintha ezek (részben?) külső személyek lennének (egy helyen az írat készítője bízik abban, hogy a vádlottak tisztázzák magukat, mert akkor „be lesz tömve a rosszakarók szája, akik balítéleteikkel foltot ejtenek az egyházunkon”; Mem. 19). Ezen a téren többet tudunk meg a Bélről származó beszámolóiból, aki az ellene folyó hangulatkeltés mögött, amint láttuk, eperjesi professzorokat, tudós embereket, világi előkelőket, illetve „saját kollégákat” sejt, sőt azt állítja, hogy egyes lelkészek egyenesen kiprédikálták őt.⁴⁶ Mindez persze nem ad választ a vádlók személyére, de kísérletet tehetünk rá, hogy némelyeket közülük azonosítsunk.

A világi személyeket tekintve nem nehéz Szirmay Miklóstra gondolni, aki hangot is adott nemtetszésének, amikor Bél megválasztották;⁴⁷ de hogy eperjesi professzorok alatt kiket értett Bél, az rejtély. 1711-ben az eperjesi iskola valóban „romokban állt”, ahogyan Bél is fogalmaz, hiszen két tanárát, Rezik Jánost († 1710)⁴⁸ és Motuz (Motusz) Mátyást 1710-ben elragadta a pestis, majd uralkodói parancsra a megmaradt tanárok-

⁴⁴ Személyére lásd a fordításban a 170. jegyzetet.

⁴⁵ A szöveget szakaszokra osztottuk, hogy könnyebben lehessen hivatkozni rá; ráadásul így a latin eredeti és a fordítás is könnyebben megfeleltethető egymásnak. A tanulmányban tehát itt is és a továbbiakban is a szakaszok száma szerint utalunk az emlékiratra.

⁴⁶ Lásd fentebb a 10. jegyzetet.

⁴⁷ Lásd fentebb a 24. jegyzetet.

⁴⁸ Személyére: CSEPREGI–KLOSTERBERG–MONOK, 2015, B 614 (900); SZABÓ, 2020, 234 (56. jegyzet).

nak és diákoknak 1711 végén el kellett hagyniuk a belvárosi kollégiumi épületet.⁴⁹ Nem kizárt ugyanakkor, hogy Bél még Rezikre gondolt, mivel az ellene irányuló rágalom-hadjáratot hosszú folyamatként írja le.⁵⁰ Rezik 1709-ben kelt meghívójából, amely az eperjesi kollégium vizsgaelőadásaira hívta az érdeklődőket, kiderül, hogy az egyik vizsgaelőadás a pietisták és szociniánusok (!) nézeteinek hasonlóságáról szól⁵¹ – ami nyilvánvalóan az eperjesi kollégium, és persze rektora, Rezik pietizmusellenességére lehet bizonyíték.⁵² Szóba jöhet még Matthaides Sámuel, aki Rezik halála után lett rektor. Az ő meggyanúsítása ellen szól, hogy pietistaellenességére nincs konkrét adat, sőt, később még levelez is Béllal.⁵³ Mégis számolnunk kell vele, mint lehetséges hangadóval, mivel az ortodoxnak számító greifswaldi egyetemen végzett.⁵⁴

Ha már az eperjesieknél tartunk, nem szabad megfeledkezni a már említett Johann Schwartzról, akinek része lehetett a Bél Mátyásék elleni hadjáratban, hiszen mind a zsinaton, mind később a halleiek esküdt ellenségének mutatkozott.⁵⁵ Ő azonban ekkor nem professzor, hanem városi német lelkész, így inkább a szószeréken Bél Mátyásék ellen villámokat szóró prédikátor szerepe osztható rá – legalábbis a Bél beszámolóján alapuló szöveg szerint.⁵⁶ Hogy Bél „kollégái” közül ki lehetett az, aki olajat öntött a tűzre, szintén kérdéses; de elég valószínű, hogy a bevádolt rektor itt saját aligazgatójára, Paulus Simonidesre gondolt.⁵⁷ Simonides ugyanis egyrészt wittenbergi diák volt,⁵⁸ másrészt fölöttébb gyanús, ahogyan a Béllal szemben igen ellenséges Hruskovics nagyon megdicséri őt az önéletrajzában, mondván, „a diákság nagyobb részét megvédélmezte a Bél-féle vélekedésektől, és a gimnáziumot a mai napig megőrizte az igaz, ortodox tanításban, ép és dicséretes állapotban”⁵⁹ Vagyis Simonides valóban nyitott lehetett a Bél Mátyásék elleni kritikákra, és később, miután Bél 1714-ben távozott az iskola éléről, szintén az ortodoxia hívének mutatkozott. Ezt erősíti meg Bél lesújtó véleménye is, aki azt írja, hogy közvetlen utódja – Johann Major⁶⁰ –, bár jó ember volt, kevésbé volt alkalmas iskolai munkára; ez okozta, hogy az iskola hamar elsorvadt, mert bár hamar egyházi (lelkési) hivatalba helyezték át az új rektort, „az aligazgató teljes erejével Bél Mátyás kez-

⁴⁹ HÖRK, 1896, 340, 369; GÖMÖRY, 1933, 26–27; DUROVICS–KÓNYA, 2015, 33–34.

⁵⁰ Lásd fentebb a 10. jegyzetet.

⁵¹ HÖRK, 1896, 85 (1. jegyzet).

⁵² GÖMÖRY, 1933, 61–62.

⁵³ Személyére: HÖRK, 1896, 340–341; Béllal folytatott levelezésére: SZELESTEI N., 1993. (nr. 288, 308).

⁵⁴ DUROVICS–KÓNYA, 2015, 163 (nr. 329). Ortodox szellemiségüként jellemzi GÖMÖRY, 1933, 62. (Igaz, erre konkrétumot nem hoz.)

⁵⁵ ZSILINSZKY, 1889, 32, 44; SZENT-IVÁNYI, 1935, 175, 177, 178.

⁵⁶ Lásd fentebb a 10. jegyzetet.

⁵⁷ Személyére lásd a fordításban a 169. jegyzetet. Szintén Simonidesre gyanakszik: FRAÑO, 2006, 75.

⁵⁸ 1704. júl. 25-én iratkozott be – nem sokkal korábban, mint Bél Halléba. TAR, 2004, nr. 3250.

⁵⁹ „...potiorem iuventutem ab opinionibus Belianis defendit, et gymnasium in vera orthodoxa doctrina, integro et laudabili statu hodiernum [! recte: hodiernum – T. G.] conservavit.” HRUŠKOVIC, 2000, 76.

⁶⁰ Személyére: CSEPREGI–KLOSTERBERG–MONOK, 2015, B 443 (843). Hiányzik azonban az adattárból rövid rektori időszakának említése. Lásd a 61. és 62. jegyzetet.

deményezései ellen fordult”.⁶¹ Bél, majd Major aligazgatója, 1715-től pedig az iskola rektora Simonides volt.⁶²

Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy az irat azt sugalmazza: maguk a beszercebányai egyházi vezetők is észrevettek, tapasztaltak olyasmiket, amelyek a vádakkal összefüggésben voltak. Ők is helytelenítették, hogy Burius és Bél túl sok diákot küld Halléba (Mem. 8); s ami még érdekesebb, gyanús szófordulatokra lettek figyelmesek, amelyek a szószéken hangzottak el (Mem. 9) – nyilván Buriustól, mivel Bél 1709. november 9-én távozni kényszerült az Erzsébet-templomból és ezzel lelkészi hivatalából.⁶³ Amint a szövegből megtudjuk, a helytelenített szófordulatok miatt a Szentháromság ünnepe utáni 19. vasárnapon, azaz 1711. október 11-én pattant ki a vizsály (Mem. 9.): Burius ekkor vélhetőleg olyan tartalmú prédikációt mondott, ami nyílt ellenkezést váltott ki a hallgatóság egy részéből. (Ez azt is jelenti, hogy a vizsgálat, a két vádlott arra adott válasza, majd az egyháznagyok ítélete három hét alatt valósult meg, mivel az iratunk 1711. november 2-án kelt). Mármost ami az egyháznagyok által érzékelt problémákat illeti, már itt is megvizsgálhatjuk azt az érdekes kettősséget, amelyet a tételes vádaknál is látunk majd. A vádak egy része, így például a Halléba küldött diákok problémája olyan ügy, amelyet elsősorban az egyház, a lelkészársak néztek rossz szemmel. A prédikáció stílusának megváltozása, az új szófordulatok behozatala azonban már az egész gyülekezetet érintette, vagyis ez már nem feltétlenül valami felülről gerjesztett ügy lehetett – ezzel kapcsolatban nem árt emlékeztetnünk Kephallides és a rozsnýoiak konfliktusát.

2. A vádpontok

A memorandum hat vádpontot sorol fel, amelyek feltehetőleg a meg nem nevezett vádlóktól érkeztek, illetve panasz formájában a gyülekezet egyes tagjaitól. Béli Mátyást, illetve egykori tanárát, ifj. Burius Jánost, a beszercebányai német gyülekezet lelkészét azzal vádolták, hogy 1. a hallei egyetemre irányították a diákokat, 2. Halléban tanult diákokat bizonyos előmenetellel kecsegtetve hazahívtak; 3. hallei professzorokkal leveleztek; 4. hallei, pietizmus-gyanús könyveket adtak az ifjúság kezébe, illetve hallei énekeskönyvet akartak a gyülekezetben bevezetni; 5. a hallei professzorok nézeteit mentgették, védelmezték, illetve 6. a szószéken is pietista-gyanús kifejezéseket használtak (Mem. 13–18). A vádak valóságtartalmát kissé alább vizsgálom, amikor Bél és Burius válaszait tekintem át – most inkább a felsorolt állítások hátterét próbálom bemutatni.

Eme vádpontok, ahogy már fentebb is jeleztem, két csoportra oszthatók. Nagy részük gyakran előfordul más esetekben is, szuperintendensek, egyházi hatóságok, lelkészársak részéről. Mindjárt itt van a Halléba küldött diákok ügye. Amint már utaltunk rá,

⁶¹ „Dein successor oblatus; ut eum inauguraret, officii admonuit, illique locum in cathedra fecit, viro utique bono, sed qui circulis scholasticis minus, quam optabat Belius, congruus fuit; quae causa fuit, ut ludus cito marcesceret, quamvis ad ecclesiae munus mature transportaretur infelix rector, eo quod conrector Belianis moliminibus omni virium contentione contra ibat.” BRUCKERUS–BÉL, 1746, 7.

⁶² Majorra és Simonidesre: ROSENAUER, 1876, 98.

⁶³ Említése: Mem. 30. Még lásd a hozzá kapcsolódó 151. jegyzetet a fordításban!

a honi ortodoxia veszélyt látott abban, hogy nő az innen érkező diákok köre, akik után szívesen kapnak a gazdagabb gyülekezetek. Magát Bél a vád a későbbiekben is elkíséri: Krmann Dániel szuperintendenst később azzal akarták egyes lelkészek ellene (azaz Bél ellen) hangolni, hogy szándékosan nem Wittenbergbe küldi a diákjait, hanem Halléba (és Jénába).⁶⁴ A második és harmadik vádpontra nem találtam párhuzamot – melyek szerint Bél és Burius önhatalmúlag hazahívna és megpróbálna álláshoz juttatni a diákjait, illetve hallei professzorokkal levelezne –, bár az utóbbihoz némileg hasonló az az eset, amikor Zászkaliczky Jánosnak „vissza kellett vonnia” Halléból írt leveleit, mielőtt Komlóson lelkésszé választották. A negyedik vád, a gyanús könyvek birtoklása más esetben is bűnös dolognak számított: Kephaldestől ugyancsak elkobozták könyveit az ellene lefolytatott vizsgálat során.⁶⁵ A hallei professzorok „mentegése” (5. vádpont) ugyancsak előfordult korábban: már a rózsashegyi zsinaton is megkísérelte a pietista nézetekkel rokonszenvező két lelkész, maga Burius és Mittuch Ádám (1671–1738) nagyszombati prédikátor⁶⁶ megértetni a többiekkel, hogy a pietistának bélyegzett német teológusok írásai nem sértik az evangélikus egyház hitelveit. Burius Spener és Arndt tanításait vette védelmébe, akihez Mittuch is csatlakozott, s különösen Arndt nevezetes munkájának nagyszerűségét fejtegette.⁶⁷

Két vádpont azonban mintha eltérne a többitől. Az egyik a hallei énekeskönyv ügye (Mem. 16): a válaszból látni fogjuk, hogy ez már gyülekezeti probléma, s nem (csak?) a lelkésztársak ügye. A másik szintén a templomfalakon belüli eseményekre utal, mégpedig a már említett „szokatlan kifejezésekre” (Mem. 18) – a válaszok mindkét vádat jobban megvilágítják, így mi is ott fogjuk őket részletesebben tárgyalni.

3. *Bél és Burius védekezése*

A memorandum elbeszélése szerint Bél és Burius „keserű könnyekkel siratták szerencsétlenségüket, amiért ártatlanul és minden bűn nélkül a hitbeli eltévelyedés gyanújába keveredtek” (Mem. 20), vagyis, ha hihetünk az iratnak, akkor nagyon érzékenyen érintette őket az ellenük folyó vizsgálat. Nem csoda ezek után, hogy minden lehetséges módon háritottak, és igyekeztek minden vádat „kimozogni”, ahogy az ilyen esetben természetes is. Válaszaik azonban – ahogyan azt fentebb már jeleztük – sokszor igen informatívak, és segítenek megérteni nekünk az egész eljárás mozzanatát.

Ami az első vádpontot illeti, a diákok egyetemre küldését nemigen tagadhatták, csak éppen azt hangsúlyozták, hogy a diákok oda mehettek, ahova csak kívántak, és mint nyilatkozták, „a hallei egyetemet soha nem ajánlottuk másképpen, mint ahogy azt a hamisság nélküli igaz hit iránti őszinte igyekezet megengedte” (Mem. 22). Itt tehát gyakorlatilag elismerik, hogy Hallét javasolták a diákjaiknak – és volt is mit elismerni. Burius számításaink szerint 12 diákot küldött Halléba rektorsága (1696–1704), majd lelkészsége (1704–1710) idején; több esetben egészen pontosan bizonyítható – Francké-

⁶⁴ SZELESTEI N., 2016, 47, 48–49.

⁶⁵ SZENT-IVÁNYI, 1935, 175.

⁶⁶ Életrajzi adatai: CSEPREGI–KLOSTERBERG–MONOK, 2015, B 479 (856).

⁶⁷ ZSILINSZKY, 1889, 41. Még lásd Uo., 31.

val való levelezése alapján –, hogy ő ajánlotta be a diákokat az egyetemre.⁶⁸ Bél egyszerre három diákot küldött, illetve ajánlott be Franckénál a hallei egyetemre, amelyet 1711. május 6-án a hozzá írt levele is bizonyít.⁶⁹

A vádlottak ugyanakkor felhívták a figyelmet arra a jól ismert tényre, hogy a szegény peregrinusok részére biztosított ingyenes menza, a *Freitisch*, avagy *Freitische* miatt ekkoriban nagyon népszerű volt a tanintézmény, és sok olyan, pénzsűkébe került diák vándorolt át más egyetemről, nevezetesen Lipcséből, Wittenbergből, Jénából Halléba, akik előzőleg Rozsnyón, Lőcsén, Eperjesen tanultak.⁷⁰ Hogy ez mennyire valós érv volt, arra szegény Hruskovics Sámuel esete hozható fel, aki elegendő támogatás hiányában igen sokat nyomorgott wittenbergi peregrinációja alatt, és nem sok híja volt, hogy egyenesen éhen nem halt az egyetemvárosban – amint arról saját maga kendőzetlenül beszámol.⁷¹

A patrónusuk tudta nélkül hazahívott diákok ügyében a vádra adott válasz megemlíti Georg Grundelt, s így tudjuk, hogy kiról van szó.⁷² Az viszont bizonyos, hogy Burius, ha törekedett is diákját valahol beajánlani, nem járt sikerrel; Grundel kint maradt Halléban orvostudományi tanulmányok végett, ám 1713 júniusában elhunyt.⁷³ A vádak között ez is egy sajátos tétel, mivel valamilyen konfliktust jelez a peregrinációt finanszírozó patrónus, illetve az egyetemi karriert egyengető tanár között. Maga a jelenség ugyanakkor tipikus lehetett annyiban, hogy a pestis miatt ekkoriban sok lelkészi vagy tanítói állás üresedett meg, így lehetséges, hogy akadtak egyéb esetek is, amikor lelkészek vagy tanárok – illetve konkrétan Bél és Burius –, hazahívták diákjaikat a betöltetlen tisztségek ellátása végett.⁷⁴

A 3. pontra adott válasz talán a legmeghökkenőbb. Mindketten kereken letagadták ugyanis, hogy leveleztek volna a „hallei professzor urakkal” – holott Bél és Burius is váltott levelet Franckéval, amelyekben, mint láttuk, egyebek mellett diákjaikat ajánlották be a nagynevű reformernek és intézményalapítónak, de beszámoltak egyebek mellett az ortodoxiával vívott harcaikról is.⁷⁵ Ismerjük emellett Burius levelét a másik jeles hallei professzorhoz, a Francke-tanítvány Joachim Langéhoz (1670–1744) 1708-ból, amelyben panaszkodik az őt és a többi hallei diákot ért támadások miatt.⁷⁶ A fentiek alapján nemigen gondolhatunk másra, mint arra, hogy a két bevádolt lelkész úgy gon-

⁶⁸ Lásd a fordításban a 142., 146. és 148. jegyzeteket!

⁶⁹ Lásd Bél Mátyás levelét August Hermann Franckének. Besztercebánya, 1711. május 6. In: SZELESTEI N., 1993, nr. 9. A levéllel kapcsolatban: NAGY, 2010, 99. Még lásd a fordításban a 148. jegyzetet!

⁷⁰ Mem. 23–24. Még lásd az e szakaszokhoz fűzött jegyzeteket!

⁷¹ HRUŠKOVIC, 2000, 100, 102, 116, 118.

⁷² Mem. 26. Még lásd a szakaszhoz fűzött jegyzetet!

⁷³ Uo.

⁷⁴ A dunántúli evangélikus gyülekezetek kapcsán Csepregi Zoltán megfigyelte, hogy az 1710. évi pestis következtében egyszerre sok lelkészi állás üresedett meg, s ezeket főleg győri múltú lelkészek töltötték be. A szerző e mögött tudatos „káderpolitikát” vélt felfedezni. CSEPREGI, 2000, 23.

⁷⁵ Mem. 27. Még lásd a kapcsolódó jegyzetet, a levelek felsorolásával!

⁷⁶ CSEPREGI, 2013, 86–87. Igaz, Langének ekkor még nincs katedrája Halléban, csak 1709-ben lesz professzor az egyetemen (CSEPREGI–KLOSTERBERG–MONOK, 2015, B 410 [831]); de Franckéhoz és a pietizmushoz való kötődése nyilvánvaló.

dolta: a Franckéval – és Langéval – váltott levelek túlságosan kedvezőtlen fényben tüntetnék fel őket, így eltitkolták, hogy kapcsolatban álltak velük.

A 4. pontra adott válaszukban Bél és Burius ismét kategorikusan tagadták, hogy bizonyos pietistagyanús könyveket ajánlottak volna az ifúságnak (Mem. 28). Ennek azonban némileg ellentmond Hruskovics felettébb érdekes beszámolója. Ő ugyanis bevallja, hogy bár wittenbergi tanulmányai hatására később elfordult tanárától annak pietizmusa miatt, az iskolában maga is Bél „rajongói” között volt, és Bél tanításai nyomán túlzásba vitte a kegyességi olvasmányokat – Baelius (Lewis Bayly), Comenius és Kempis Tamás írásait említi –, sőt aszkézissel, böjtöléssel, ostoba fogadalmakkal gyötörte magát; ezért utólag visszatekintve óva intett mindenkit „e kegyetlen és halálos teológiától”, vagyis a pietizmustól.⁷⁷ A puritán Bayly, s híres műve, a *Practice of Piety*, avagy a *Praxis Pietatis* nagymértékben hatott Spenerre, valamint Franckéra és teológiai nézeteire;⁷⁸ emellett magyarországi és erdélyi pietisták is szívesen olvasták, terjesztették.⁷⁹ Bél esetében nem tudjuk kimutatni, hogy forgatta volna, de nem nehéz elképzelni, hogy ajánlotta a diákjainak. Figyelmet érdemel még Kempis, akinek a miszticizmusa szintén komoly befolyást fejtett ki a pietista gondolkodókra, sőt, maga Bél is újra kiadta nevezetes munkáját a Castellio-féle átdolgozásban.⁸⁰ Így ebben az esetben is jogosan tehető fel, hogy ő adta Hruskovics kezébe.

Megfontolandó emellett, hogy Bél és Burius hogyan értelmezték a kérdést. Mivel nem konkrét munkákról volt szó, és maga a „pietista” fogalom – amely kezdetben amúgy is egy gúnynév volt⁸¹ –, nem volt pontosan lehatárolva, elképzelhető, hogy bizonyos olvasmányokat, amelyeket valóban ajánlottak diákjaiknak, egyszerűen nem tekintették úgy, hogy a „pietista” bélyeget rájuk lehetne sütni. Az is lehet ugyanakkor, hogy óvatosak voltak, s valóban tartózkodtak attól, hogy frissen megjelent hallei kegyességi könyveket adjanak a diákok kezébe.⁸²

Különösen érdekesnek tartom a hallei énekeskönyv ügyét, amely szintén a 4. vádpont-hoz tartozik. Itt egészen bizonyosan Johann Anastasius Freylinghausennek (1670–1739), a hallei teológusnak, énekszerzőnek és komponistának – nem mellesleg Francke vejének, illetve a hallei alapítványok későbbi vezetőjének – 1704-ben megjelent *Geistreiche (das heißt voll Heiligen Geistes) Gesangbuch* című énekeskönyvéről van szó; csak ezt lehet érteni „hallei énekeskönyv” alatt.⁸³ A két vádlott válasza elég sajátos: előbb kijelentik, hogy nem állt szándékukban bevezetni, sőt, csak feltételekkel fogadják el (Mem. 29), majd Bél mégis bevallja, hogy egyes darabokat kiválasztott azok közül, amikor még a Szent

⁷⁷ HRUSKOVIC 2000, 74, 76. Ugyanerről: OBERUČ, 1936, 53–54.

⁷⁸ YODER, 2020, 66–69.

⁷⁹ SZENT-IVÁNYI, 1935, 328; 422; FONT, 2001, 66.

⁸⁰ A könyv bibliográfiai adatai: BELÁK, 1984, nr. 46. Kempisnek a pietizmusra gyakorolt hatására: FAJT, 2022, 37, 93–94. (További irodalommal.)

⁸¹ SZENT-IVÁNYI, 1935, 11.

⁸² Az „argumentum ex silentio” alapján gondolhatjuk azt, hogy amennyiben Hruskovics nem említett ilyesmiket saját pietista „korszaka” elbeszélésekor, akkor Bél valóban nem ajánlott efféle könyveket a diákoknak – bár ez önmagában persze gyenge érv.

⁸³ Lásd a fordítást (Mem. 29) és a hozzá tartozó jegyzetet.

Erzsébet-templomban lelkészként szolgált, s eme énekeket aztán zenei kíséret mellett énekelték, de azt is hozzáteszi, hogy egyeseknek nem tetszettek, ezért ezt nem is erőltette volna tovább, de a kérdés amúgy is okafogyott, mivel közbejött a „száműzetés”, vagyis a templom 1709. évi, fentebb már említett elvétele az evangélikusoktól (Mem. 30). Ez az érdekes adat – tehát az, hogy Bél rövid beszercebányai lelkipásztorkodása alatt a Freylinghausen-féle *Gesangbuch* egyes énekeinek bevezetésével kísérletezett – eddig nem volt ismert, de felbukkanása nem meglepő. Azt ugyan nem tudjuk, hogy pozsonyi lelkész-sége idején Bél próbálkozott-e hasonlóval, de arról már van tudomásunk, hogy 1729-ben megjelent ima- és énekeskönyvében, a *Die gottsuchende Seele* című kiadványban az énekeskönyvi részben nagy számban vett át darabokat a hallei komponista énekeiből.⁸⁴

Az ötödik vádpontra adott válaszukban Bél és Burius lényegében azt mondják, csak annyiban értenek egyet a hallei nézetekkel, amennyiben azok összhangban vannak a szimbolikus könyvekkel, vagyis az evangélikus egyház hitvallási irataival (Augsburgi Hitvallás, Apológia, schmalkaldeni cikkelyek, Luther mindkét katekizmusa, Egyességi irat).⁸⁵ Ezt el is várhatták tőlük, ahogyan elvárták a rózsahegyzi zsinaton is: ott szintén azt kellett hangoztatni a pietizmussal gyanúsított lelkészeknek, hogy elismerik a szimbolikus könyveket, sőt azt is, hogy a németországi pietisták „túlzásait” elítélik.⁸⁶

A szimbolikus könyvek elismerésére később is ügyelt mindkét fél: az ortodoxia, illetve a Halléban, Jénában végzett, és a speneri, franckei nézetekkel rokonszenvező lelkészek is. Ez lett az a hivatkozási alap, amely a közös nevezőt jelentette, és a nézetkülönbségek eszkalációját legalább a felszínen fékezte. Érdemes ezzel kapcsolatban néhány példát említeni. 1714-ben Bél biztosította az őt meghívó pozsonyiakat, hogy a diákokat az ágostai hitvallás és a szimbolikus könyvek szellemében fogja hitre nevelni⁸⁷ – ami azért érdekes, mert bár a pietista nézetekkel már régóta ismerkedő pozsonyiakat nyilván nem kellett ezzel kapcsolatban nyugtatgatni, „kifelé”, a hatóságok vagy kevésbé toleráns lelkészek felé jól jöhetett egy ilyen nyilatkozat. Később a dunántúli szuperintendensi tisztségre esélyes Sartoris János (1695–1756) nemescsói lelkész⁸⁸ figyelmezteti Torkos András (1669–1737), a tekintélyes győri prédikátor:⁸⁹ vessen el a szimbolikus könyvekkel ellenkező minden tanítást, hiszen beiktatásakor ezekre kell esküt tennie.⁹⁰ 1737-ben a sároszempléni esperesi gyűlésen is esküvel kötelezik magukat a lelkészek, hogy a szimbolikus könyvekhez tartják magukat.⁹¹ Vagyis Burius és Bél Máttyás reakciója természe-

⁸⁴ FAJT, 2022, 96.

⁸⁵ Lásd a fordítást (Mem. 31) és az ahhoz tartozó jegyzetet.

⁸⁶ ZSILINSZKY, 1889, 58; SZENT-IVÁNYI, 1935, 158.

⁸⁷ SZENT-IVÁNYI, 1935, 163.

⁸⁸ Személyére: CSEPREGI–KLOSTERBERG–MONOK, 2015, B 647 (910).

⁸⁹ Életrajzi adatai: Uo., B 783 (956).

⁹⁰ „Hinc ex pio caritatis affectu Te iterum iterumque rogo, ac iussu superiorum moneo: quicquid Augustanae Confessionioni, Apologiae, denique Formulae Concordiae, Articulis Schmalkaldicis, nec non Catechesi beati Lutheri dissentaneum videtur, sequestrato, expurgesque, quicquid f[er]mentum in Te esse poterit, ut sis massa pura in sacrificium Domino.” Torkos András levele Sartoris Jánoshoz. Győr, 1736. [?] szept. 6. CSEPREGI, 2000, nr. 73 (vonatkozó rész: 206–207). Még lásd Uo., 64.

⁹¹ SZENT-IVÁNYI, 1935, 179.

tes és elvárt lehetett, olyannyira, hogy később, a vizsgálatot lezáró ítéletben az egyházi bírák ismételten felhívják mindkettejük figyelmét az említett szövegekben foglalt hitelvek betartására (Mem. 40).

Ami a 6. vádpontot, vagyis a szentbeszédekben alkalmazott furcsa, pietistagyanús kifejezéseket illeti, az elsősorban Buriusra vonatkozhatott: legalábbis a botrányt kirobántó prédikációt 1711. október 11-én nyilván ő tartotta. Az is lehet ugyanakkor, hogy Bél prédikációit is érte korábban hasonló kritika. Következésképpen a válaszuk első része (Mem. 33–34) együttes nyilatkozatnak is tekinthető, amit az is erősít, hogy többes szám első személyt alkalmaztak, tehát mintegy közösen válaszolnak. Ennek ellenére Bél védekezése külön is szerepel alább (Mem. 35), ami talán úgy magyarázható, hogy ekkoriban az iskolában tartott áhítatokat a diákoknak.

Mármost ami a válasz első részét illeti, rögtön meglepik az olvasót. A megvádolt lelkesek ugyanis elismerik, hogy „epanorthosis”-t (ἐπανόρθωσις), azaz „feddést”, „dorgálást” alkalmaztak, de „személyválogatás”, azaz elfogultság nélkül (Mem. 33). Azt is hozzátesszik azonban, hogy amennyiben ez valakinek nem tetszett, akkor ezentúl visszafogják a hevesességüket (34). Nyilvánvaló, hogy mindez a panaszok között is ott lehetett, de nem foglalták írásba; ám Burius és Bél konkrétan válaszolt erre is.

Vajon miben állott ez a „dorgálás”, amely ráadásul „heves” is volt? Ezen a ponton érdemes ismét visszautalni a rozsnýóiakat ostromozó, bűnbánatra és megtérésre intő Kephallidesre, mert a két eset igen hasonlóan tetszik. Úgy tűnik ugyanis, hogy a besztzercebányai hívek emelt hangú dörgedelmeket, kirohanásokat kaphattak Buriustól – és talán korábban Bélről –, s ezt ugyanúgy nem vették jó néven, mint a rozsnýóiak Kephallidesről. De a diákoknak is kijutott a szigorú dorgálásokból – erről pedig Bél gondoskodott. A bizonyíték erre ismét csak Hruskovics, aki így vall a fiatal rektorról: „Elsősorban azt sorolom Isten nagy jótéteményei közé, hogy ennek a férfinak a kegyességre serkentő mindennapi intelmeit és *dorgálásait* („epanorthosesque”!) hallgathattam.”⁹² Vagyis az egykori diák ugyanazt a szót alkalmazza, mint Bél és Burius védekezése. Elképzelhető, hogy az ő szájukból hallotta – de nem is kell ezt feltételezni, elég, ha azt vélelmezzük, és pedig jogosan, hogy e dorgálások a hallei moralizáló szigor visszhangozták.

Természetesen maga az „epanorthosis” kifejezés nemcsak a pietisták sajátja. A szó jelentése eredetileg: „megjavítás”; a retorikában az előzőleg mondottak kijavítását jelenti, de a 16–18. századi protestáns homiletikában a szentbeszéd egyik eleme, pontosabban az *applicatió*nak, vagyis a szentírási textus hallgatóságra való alkalmazásának egyik típusa; szinonimái a „correctio”, illetve a „reprehensio”, azaz „megigazítás”, „feddés”, „dorgálás”.⁹³ Így aztán az evangélikus ortodoxiához köthető lelkesek is alkalmazzák.⁹⁴

⁹² „Illud cum primis inter magna Dei beneficia refero, quod huius viri severas ad pietatem et quotidianas paraeneses epanorthosesque audire potuerim.” HRUSKOVIC, 2000, 74.

⁹³ KECSKEMÉTI, 2003, 385; KECSKEMÉTI, 2007, 324–325.

⁹⁴ Érdemes az Eperjesen tanult Clementis János (1692–1763) esetét idécitálni, aki szintén nem aratott osztatlan sikert „dorgálásával”: „Szentháromság utáni XIII. vasárnap. Istentisztelet Fancsalon, amelyen részt vett Job Pál uram, áldozni is kívánt úrnőjével együtt, de az *epanorthosis*szel elmondott bevezető prédikáción (concione praeparatori[a] epanorthorica [! epanorthotica]) megsértődött, és az úrvacsora

Tény azonban, hogy Francke is használja ebben az értelemben,⁹⁵ ahogy az is, hogy Spener és Francke – ahogy arra már Kephalidesszel kapcsolatban utaltam –, merőben új nézeteket vallottak a prédikációról. Spener szerint a prédikátornak nem a műveltségét kellene fitogtatnia, hanem a hallgatóság lelki, hitbéli épülésére kellene törekednie; ne merevedjen bele valami retorikai formalizmusba, hanem inkább a hallgatóságának hitével törődjön.⁹⁶ Francke pedig úgy gondolta, hogy az igeszakasz alkalmazására (tehát az *applicatio*ra) kell koncentrálni, hogy hogyan vonatkozik ez a hívek megtérésére, hitére; meg kell tagadni azokat az utakat, amiket e világ kínál; a lelkésznek Krisztushoz kell vezetnie a híveket.⁹⁷ Ismeretes, hogy Francke nagy hangsúlyt helyezett saját megtérésére, s ezt egyfajta mintaként állította olvasói elé.⁹⁸ Tehát a megtéréselmény, a megtérés tematizálása központi elem lehetett – ezt láttuk Kephalides kapcsán is –, ahogy a „dorgálás”, a világi dolgok ostromozása is, miként Francke is kiemelte, hogy a lelkésznek a világi hívságok elvetését kell hangsúlyoznia.⁹⁹ Ha mindezt összevetjük a fenti szöveghelyekkel, amelyek Kephalides, Burius és Bél „dorgálásaira”, „szigorú” vagy „heves” hangú szentbeszédeire vonatkoznak, akkor az rajzolódik ki, hogy e Halléban tanult, illetve a pietista eszmékkel kapcsolatba kerülő lelkészek egy szigorúbb, élesebb prédikációs stílust hoztak haza magukkal, ami bizony okozhatott a hívek körében megbotránkozást, sértődést.

Amint írtuk, Bél külön is válaszolni akart a vádra, mivel a szövegben azt olvashatjuk, hogy „különösen pedig az igazgató (*rector*) beszél és gondolkodik minden teológiai beszédében Isten ígéjével egyezőleg”. Sőt, itt is elhangzik, hogy az igazgató e beszédeiben – legalábbis a hosszú tudósnévsor szerint – a legwittenbergibb, legortodoxabb teológusokkal összhangban nyilatkozik meg, ami a teológiai kérdéseket illeti (Mem. 35). Bél védekezésében itt jól kitapintható a megfélelési vágy – és nem is tűnik annyira őszintének.

Nagyon eltérített azonban minket Bél Mátyás és Burius válasza az eredeti vádponttól, tehát attól, hogy furcsa, pietistagyanús kifejezések hangzottak el a prédikációikban. E panasz is jogos lehetett a gyülekezet részéről annyiban, hogy a pietista szerzők valóban használtak új nyelvi fordulatokat, illetve neologizmusokat írásaikban, amelyeket ellenfeleik rendszeresen kritizáltak, parodizáltak.¹⁰⁰ Ezek után teljesen életszerű, hogy a beszercebányai hívek is berzenkedtek a sosem hallott kifejezésektől, s ennek hangot is adtak. A két megvádolt lelkész azonban erre érdemben nem reflektált; csak annyit jegyeztek meg, hogy a szentbeszédekben kerülni szokták az „elragadtatott kifejezéseket” (Mem. 33).

előtt elment.” GYULAI, 2018, 79. (A közreadó magyarázata az *epanorthosis*ra téves, mert a retorikai alapjelentését hozza, holott itt egyértelműen homiletikai értelemben használja a szerző.)

⁹⁵ FRANCKE, 1729, 298.

⁹⁶ STORM, 2009, 181–182.

⁹⁷ Uo., 192.

⁹⁸ EDWARDS, 2009, 19.

⁹⁹ STORM, 2009, 192.

¹⁰⁰ A pietizmus nyelvi-irodalmi sajátosságaira újabban: SCHRADER, 2019.

A válaszaik végén Burius és Bél teljes magabiztossággal kijelentik, hogy a fentiekből nyilvánvaló: nem szegték meg esküjüket, amellyel az igaz hit tanítására kötelezték magukat (Mem. 38). Hogy azonban mennyire „őszinte és minden lelki titkolózástól mentes” ez a „nyilatkozat” (Mem. 37), azt már fentebb láthattuk. Noha tagadták, valójában leveleztek a legnagyobb halleivel, Franckével, és másokkal is; minden jel szerint a hallei pietista nézetek hívei voltak, de ezt ügyesen kikerülték azzal, hogy hitelveik nem mennek szembe a szimbolikus könyvekkel. A diákságnak is ajánlhattak olyan könyveket, amelyek a speneri, franckei új kegyességet hirdették, vagy éppen a hallei mesterek által is ajánlott és kedvelt olvasmányok voltak (Bayly, Kempis), de ezekre is mondhatták, hogy azok nem „pietista” kiadványok, mert az amúgy sem számított egy pontosan lehatárolt kategóriának. Láthatóan mindketten ki akartak bújni a stigmatizálás és az ezzel járó elbocsátás alól, s ezért egy-két esetben belementek a tények elhallgatásába, illetve elkenésébe is. Néhány alkalommal azonban önkritikát is gyakoroltak: Bél elismerte, hogy a hallei énekeskönyv nem aratott sikert a Szent Erzsébet-templomban, Burius pedig kész volt visszafogni „hevesességét” a prédikációk során.

4. Az ítélet

Az ügyben döntő bírák a jelek szerint elfogadták Burius és Bél védekezését, és mindkettejüket meghagyták hivatalában. Az okokat illetően csak találgatásokra vagyunk utalva. A legvalószínűbbnek azt tartom, hogy a felhozott kifogások ellenére az egyháznagyok többsége megbízott bennük, mert már régóta ismerte őket, és sok érv szólt mellettük. Burius korábban eredményesen vezette az iskolát, és lelkeszként is régóta szolgált a gyülekezetben. Bél egyetemjárását Besztercebánya városa támogatta,¹⁰¹ és rögtön hazatérése után két állással bízta meg. Bél 1708–1711 közötti tevékenységét illetően jórészt saját beszámolójára vagyunk utalva, ami nyilván nem a legjobb kiindulópont, de ha hihetünk neki, akkor nagy lendülettel igyekezett feltámasztani az iskolát, visszahozta a héber és a görög oktatását, új tantárgyakat vezetett be stb.¹⁰² Idevehetjük továbbá Hruskovics beszámolóját, akinek a becsületére legyen mondva, hogy minden ellenérzése dacára elismeri Bél kimagasló tanári képességeit (Hruskovics éppen 1711-ben érkezett Besztercebányára tanulni).¹⁰³ Nyilvánvaló, hogy egy ilyen ígéretes rektort nem akart elveszíteni a város, különösen, ha előzőleg még „investált” is az oktatásába. De a politikai helyzet megváltozását is figyelembe kell venni. Lehet, hogy a bírák belátták: a Rákóczi alatti viszonylagos szabadság véget ért, és ezért nem tanácsos egy lelkész és egy rektor elmozdításával felhívni magukra a hatóságok és a klérus figyelmét.

A bírák azonban feltételekhez kötötték a két vádlott további alkalmazását. Meghagyták nekik, hogy az egyházban és az iskolában is a szimbolikus könyvekhez tartsák magukat hitkérdésekben; tartózkodjanak a pietisták, rajongók, naturalisták¹⁰⁴ és egyéb újítók tanaitól, illetve kerüljék a pietista szófordulatokat „az evangélikus egyházban”

¹⁰¹ BRUCKERUS–BÉL, 1746, 4.

¹⁰² Uo., 6; TÓTH, 2022, 431.

¹⁰³ HRUSKOVIC, 2000, 74.

¹⁰⁴ Lásd ezekre Mem. 41. Még lásd a szakaszhoz fűzött jegyzetünket!

(Mem. 40–42). Ezek még kevésbé megfogható előírások voltak, bár a harmadik megjegyzés bizonyára nyomasztólag hathatott rájuk, mivel így mintegy cenzúrázniuk kellett saját prédikációikat, előadásait. A következő három intelm azonban már szigorúbb és konkrétabb. Az egyházi bírák meghagyták Buriusnak és Bélnek, hogy a tanulóifjúságot a továbbiakban ne küldjék Halléba; ne levelezzenek az „újítókkal”; végül pedig ne hozassák be, és még kevésbé ajánlják a (templomi) hallgatóságnak vagy az iskolai ifjúságnak a fanatikusok, naturalisták s más pietistagyanús személyek könyveit (Mem. 43–45). A záró intelm is súlyos: ha a fentieket megtartják, a város a továbbiakban is a segítségükre lesz, de ha megszegik, akkor elengedi a kezüket, és a következményekért csak magukat okolhatják majd (Mem. 46).

Az ítélet tehát felmentés, ám a lelkészek felé, s talán kifelé, a honi ortodoxia felé is szigort és erőt mutat – vagyis a besztercebányai evangélikusok világosan jelezni akarták, hogy a jövőben nem fogják tűrni az efféle elhajlásokat. Megnyugodhatott Krmann Dániel, a rózsahegy „héja”, a pietisták kérlelhetetlen üldözője; örülhettek az eperjesiek, így elsősorban Johann Schwarz szuperintendens, valamint a világi patrónusok közül kikerülő hangadók, így valószínűsíthetően Szirmay Miklós: Besztercebánya nem lett „pietista fészek”. És vélhetőleg örült a hívek egy része is, hogy nem kell a furcsa hallei dallamokat énekelnie, illetve nem kell Burius heves dörgedelmeit hallgatnia a szószék-ről vasárnaponként. A bírának és a megbíráltaknak azonban nem sok okuk lehetett az örömről – ahogy az az alábbiakból kiderül.

V. Ítélet után: a vizsgálat következményei

Az egyik vádlott, Burius János, bár állítólag egyetértett az irat tartalmával, nem írta alá a memorandumot, mivel – szól a szöveg – 1712. március 6-án bekövetkezett halála ebben megakadályozta (Mem. 49). Némileg furcsán hat ez az indoklás, mivel maga az irat 1711. november 2-án kelt (Mem. 47), vagyis négy hónappal korábban. Nem lehetetlen, hogy a gyűlés időpontja esett november 2-ra, míg az irat összeállítása csak később történt meg; ám az is lehet, hogy elhatalmasodó betegsége szólt közbe. Arról nincs tudomásunk, hogy a hívekkel és az egyházi vezetőkkel való konfrontáció nem játszott-e közre az idősnek nem mondható, 45 éves lelkész halálában. Nagyon csábító a kutatónak ilyesmit feltételezni, de megfelelő bizonyítékok hiányában fennáll a veszély, hogy a *post hoc ergo propter hoc* hibás érvelésének csapdájába esünk.

Ami Bél Mátyást illeti, úgy tűnik, hogy igyekezett alkalmazkodni az iratban foglaltakhoz; ezt sejteti az aláírása előtti kijelentése is, mely szerint akár egy terjedelmesebb, szimbolikus könyveknek megfelelő hitvallást is hajlandó írni, ha ezt a bírák szükségesnek látják (Mem. 50). De ezt sugallják a tények is. Az ifjú rektor hivatali idejének további szakaszában (1711. november – 1714. április) nem küldött diákot Halléba; ehelyett Jénába irányította őket.¹⁰⁵ Kézenfekvő azt gondolni, hogy az egyháznagyok intelmének

¹⁰⁵ TÓTH, 2009, 152. (nr. 10, 14, 15). Megjegyzendő, hogy Matthias Möhrwaldt 1711. szeptember 5-én távozott a gimnáziumból (TÓTH, 2009, 152), és október 5-én iratkozott be a jénai egyetemre (TAR,

engedelmeskedve cselekedett így – ugyanakkor ez nem is jelenthetett neki különösebb meghasonlást, mivel az idők során Jénával is jó kapcsolatokat épített ki, és ott is voltak pietista nézeteket valló professzorok.¹⁰⁶ Ugyanez tapasztalható Pozsonyban is Bél rektorsága (1714–1719) idején: tízen mentek Jénába a diákjai közül, s csak hárman Halléba, és azok is már akkor, amikor távozott az iskola éléről.¹⁰⁷ A levelezés kapcsán is az látható, hogy 1711 közepe és 1720 között nem írt levelet Halléba: legalábbis nem maradt fenn ilyen levél.¹⁰⁸ Ha volt is kommunikáció Bél és a hallei központ között, mindenképpen óvatosabb lehetett.

Ami a pietista könyvek behozatalának, illetve az iskolában való használatának tilalmát illeti, bizonyosan ebben is elővigyázatosabban járt el – erről azonban nincsenek konkrét információink. Nem mondott le viszont arról, hogy a pietista szerzőktől származó vagy pietisták által is példaadónak tartott műveket eljuttasson a magyarországi hívekhez. 1713-ban, tehát még besztercebányai rektorsága idején jelentette meg Halléban Freylinghausen hittanát, saját magyar fordításában – úgy, hogy a címlapon saját nevét és hivatalát is pontosan feltüntette.¹⁰⁹ Ez a kiadvány legalábbis azt sejteti, hogy maradt némi mozgástere a vizsgálat után is. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy a nyomtatványt biztosan nem a besztercebányai iskolába szánta, hiszen ott jellemzően nem voltak magyar anyanyelvű diákok.¹¹⁰

Érdemes itt még a fentebb említett 1714. évi ajánlólevél egy passzusára kitérni. Az irat megfogalmazói szerint Bél úgy irányította az iskolát, „hogy a jó fegyelem, a kegyesség, az egyetértés, a kiváló tanulmányi rend épségben megőrződjön [...], ezenkívül a fanatikuskok és újitók átkozott felvetései is nyilvános disputációkon támadtassanak meg, és teljesen leromboltassanak...”.¹¹¹ Bél valóban rendezett a diákjainak nyilvános vizsgát, (ön)életrajzában külön említés esik az 1710. évi *examen*ről, amelyen retorikai és disputációs képzésükről adhattak számot a diákok.¹¹² Vajon rendezett ilyen vizsgákat a későbbiekben is, és azokon bizonyos „tévtanok” cáfolata is elhangzott? Nem kizárt, hogy ez megtörtént – emlékezzünk a Rezik által rendezett eperjesi vizsgára, ahol a pietizmus kritikája volt az egyik oráció témája. Lehet, hogy Bél maga is vállalkozott

2004, 1619), így az ő egyetemválasztása valószínűleg még nincs kapcsolatban a Bél Mátyásék ellen folyó konkrét eljárással: az azonban nagyon is lehet, hogy már Möhrwaldtot is az egyre hangosabb kritikák miatt küldte Bél oda – és nem Halléba.

¹⁰⁶ CSEPREGI, 2000, 18.

¹⁰⁷ TÓTH, 2007, 187–188. (Még lásd a felsorolt diákokhoz fűzött bejegyzéseket az anyakönyv szövegének közlésénél.)

¹⁰⁸ Bél a fentebb említett, 1711-ben kelt levele után (lásd fentebb 69. jegyzet) legközelebb csak 1720. szeptember 12-én ír levelet Franckénak – vagy legalábbis ez a következő levél, ami fennmaradt –, amikor Zaszkalitzky Jánost ajánlja. SZELESTEI N., 1993, nr. 119. A levélre: TÓTH, 2007, 182.

¹⁰⁹ FREYLINGHAUSEN, 1713 (BÉLÁK, 1984, nr. 5). A könyvről: SZENT-IVÁNYI, 1935, 160.

¹¹⁰ TÓTH, 2009, 141.

¹¹¹ „...sibi datas habenas reipublicae scholasticae ... ita moderasse, quo bona disciplina, pietas, concordia, et optimus studiorum ordo ... sarta tectaque observentur [Helyesen: observarentur – T. G.] ... praeterea fanaticorum quoque et novatorum damnatae hypotheses publicis disputationibus oppugnarentur, penitusque everterentur...” Az ajánlólevélre lásd fentebb a 16. jegyzetet.

¹¹² BRUCKERUS–BÉL, 1746, 6.

hasonlóra, de aligha tagadta meg magát s kritizálta a halleieket, hanem inkább más, akár a radikális pietizmus tagjai közé sorolt „újítókat” – például az egy helyen általa is bírált Petersent¹¹³ – tette meg valamely vitatkozás vagy szónoklat tárgyává, s adatta elő diákjai-val. A találgatások helyett azonban elég, ha kijelentjük: nem kizárt, hogy Bél valóban rendezett ilyen tematikájú disputációkat, hogy ezzel is bizonyítsa hitelveinek tisztaságát.

A nagy karrier előtt álló rektor azonban az 1711-es vizsgálat után már nem érezhette magát biztonságban a bányavárosban. Így amikor 1714-ben jött a pozsonyiak felkérése a rektori poszt betöltésére, akkor gyorsan igent mondott. A váltásnak egyértelműen volt köze a vizsgálatához, illetve az azt megelőző ellenséges légkörhöz: ezt a sokat idézett (ön)életrajz is bizonyítja. Ebben ugyanis az áll, hogy Bél azért döntött Pozsony mellett, mert azt remélte: ott nyugodtabban működhet, és kevesebb rosszakarója lesz.¹¹⁴

VI. Összegzés

Úgy gondolom, hogy a Burius és Bél ellen lefolytatott vizsgálat igen fontos esemény a honi pietizmus történetében. Ennek ellenére alig esett róla szó eddig, sőt, a magyarországi pietizmus történetének elbeszéléséből mindeddig teljesen kimaradt. Tanulmányom végén néhány szóban összefoglalom, miért gondolom jelentősnek mind a vizsgálat tartalmi részét, mind pedig a következményeket.

Ami a vádpontokat, illetve a vádlók motivációit illeti, azok részben megerősítik Szelestei N. László többször idézett véleményét, mely szerint a honi pietista–ortodox polémia hátterében jobbra egyfajta pozícióharc lehetett: a Wittenbergben és másutt tanult lelkészek tartottak a hallei klikk erősödésétől, vagyis aggódva figyelték a Halléban képzettek túlzott népszerűségét, növekvő befolyását. Ezért nem akarták, hogy Burius és Bél oda küldjék a diákokat, sőt, még a levelezéstől, kapcsolattartástól is eltiltották volna őket. Mindez persze nem zárja ki, hogy a lelkészek, egyházi emberek egy része tisztában volt a pietista nézetek mibenlétével, s azt meggyőződésből helytelenítette: láthattuk Hruskovics Sámuel önéletrajzából, hogy ilyesmire is volt példa.

A lelkész és a rektor elleni panaszok között emellett vannak más jellegűek is, amelyek azt jelzik, hogy a gyülekezet sem volt maradéktalanul elégedett a pietista liturgikus, illetve prédikációs gyakorlattal. A hívek egy részének nem tetszettek a Halléból hozott énekek, az új, „szokatlan” kifejezések, a „dorgálás”, a szenvedélyes kirohanások. Láthattuk, hogy erre volt példa máshol is: Kephallides Sámuel szintén azért volt kénytelen távozni Rozsnyóról, mert hallei stílusban, a Francke által szorgalmazott módszernek megfelelően bűnbánatra, megtérésre szólította fel a híveket, akik ezt zokon vették. Apró, de fontos adatok ezek arról, mit is jelentett a pietizmus Magyarországon a templomok falain belül, amikor vasárnaponként a lelkész felment a szószékre.

¹¹³ Uo., 5. Újabban erről megjelenés előtt álló tanulmányomban is írtam: TÓTH, 2023.

¹¹⁴ „Ast arduitem iuxta et divinitatem vocationis interserens ille [Belius – T. G.] a proposito deturbari se passus non est, ratus, sicuti evenit, eo se vocari, ubi et occasio virtutis exserendae priorior, et minor obrectatorum numerus.” BRUCKERUS–BÉL, 1746, 7.

Végül, ahogy említettem, a vizsgálatnak voltak következményei is. Hogy Burius négy hónappal később bekövetkezett halálában közrejátszottak-e a történetek, az kérdéses; tény azonban, hogy ezáltal eggyel kevesebb képviselője lett a városban a hallei irányzatnak. Az viszont eléggé bizonyos, hogy Bél az ellene folytatott durva rágalomhadjárat, majd a lefolytatott vizsgálat miatt távozott az iskola éléről két és fél évvel később. Ha meggondoljuk, döntése azért is logikus lehetett, mert a korszak gyakorlata szerint az iskolarektor idővel a lelkeszi állásba emelkedett – de vajon akarhatott-e Bél Besztercebányán (újra) lelkesz lenni, ahol egykori kedves tanárát, Burius Jánost olyan kemény kritikával illették, s ahol saját elmondása szerint idővel neki is annyi rosszakarója lett? Az ügy legnagyobb nyertese a pozsonyi evangélikus gyülekezet lett, amely ezáltal kapott egy kiváló tanárt és lelkeszt, iskolája pedig rendkívüli népszerűsége tett szert. Így aztán Pozsonyból lett „kis Halle”¹¹⁵ – nem pedig Besztercebányából.

Természetesen Bél Mátyás életének további alakulását is befolyásolta a vizsgálat, majd a részben emiatt bekövetkező Pozsonyba költözés. Csak kósza sejtés, de talán nem helytelen gondolat, hogy Bél a „fővárosi”, magyarabb, az országos politikával erősen átitatott közegben fordult Hungária történelme felé. Ennél azonban megfogalmazhatunk egy konkrétabb következményt is. Bél ugyan nem szakadt el a pietista törekvésektől, már ami a kegyességi munkák kiadását, az anyanyelvű Szentírás megjelentetését illeti, de 1711-ben, a vizsgálat során világosan megmutatkoztak előtte a korlátok, amelyekig elmehet. Pozsonyban ugyan szabadabban működhetett, és az iskolában is megvalósíthatta a Halléból hozott oktatási elveket és gyakorlatokat,¹¹⁶ mégis, munkásságának súlypontja rövidesen a tudományos művek írására helyeződött át – mivel maga is belátta, hogy lelkeszként, teológusként aligha működhetne úgy, ahogyan azt szeretné.¹¹⁷ Így tehát hangsúlyoznunk kell, hogy nemcsak a honi pietizmus történetében, hanem jeles tudósunk pályáján is fontos mérföldkő volt az 1711. évi vizsgálat, és az azt megelőző, sok feszültséggel és sérelemmel járó viszálykodás – ezért aztán fontos, hogy a továbbiakban figyelembe vegyék a korszak, illetve a téma kutatói.

¹¹⁵ A gúnyos elnevezés forrása: KLEIN, 1789, II, 43. Új kiadás: KLEIN, 2021, I–II, 301.

¹¹⁶ Újabban, további irodalommal: TÓTH, 2007; KOLLÁROVÁ–NAGY, 2021, 33–41.

¹¹⁷ Erre történik utalás az (ön)életrajzban. BRUCKERUS–BÉL, 1746, 7–8; ugyanerről: TÓTH, 2022, 435–436.

Szövegközlés

[Memorandum, sive inquisitio ecclesiastica contra Iohannem Burium iun. et Matthiam Belium pietismi accusatos]¹¹⁸

Besztercebánya, 1711. november 2.

ÚA ECAV Zbierka archívnych dokumentov k dejinám ECAV, II. 1. dob. Sub C.

[1] Quantopere coelestis doctrina verbo Dei patefacta aestimari, quantoque studio, sincera, et ab omnibus perversis opinionibus incorrupta conservari debeat, Vas Electum Dei nos instruit. [2] O Timothee, depositum custodi 1. Tim. 6.20. utque admonitio tanto firmitus memoriae inhaereat, repetit eam: Bonum depositum custodi per Spiritum S. qui habitat in nobis, 2. Tim. 1./: 14. [3] Felices, quibus tantus thesaurus concreditus est: feliciores, qui eum intemeratum conservant. [4] Non satis itaque deprædicare¹¹⁹ possumus Dei benignitatem, qui invalescentibus in regno hocce et alibi persecutionibus, ex mera gratia et singulari Suae Maiestatis Sacratissimæ, Domini atque Regis nostri Clementissimi erga nos propensione, depositum hocce nobis concredidit, quod ut inviolatum ad finem usque nobis et posteris conservet, devotis eum exoramus precibus. [5] Sed proh dolor! quam monstrosas atque perversas princeps tenebrarum in angelum lucis sese transformans per organa sua, sub specioso satis pietatis schemate, hodiernum disseminat opiniones! [6] Igitur nostri officii esse duximus, omnem navare operam, ne quo pacto depositum istud in ecclesia nostra inter tot tantasque persecutiones conservatum, corruptelis quibusdam doctrinæ, sub quocunque tandem prætextu adulteretur, atque iusto Dei iudicio, securitate[m]¹²⁰ hominum, contemptu[m]que¹²¹ Verbi punientis nobis eripiatur.¹²²

[7] Diversa autem nunc agitantur per regnum iudicia de pietismo, variisque absurdis, et verbo Dei contrariis opinionibus, ad eum spectantibus, nostraque ecclesia a multis trahitur in suspicionem, eo, quod reperiantur in ea viri hypothesebus istis, si non per omnia addicti, tamen iis nimium faventes. [8] Neque fundamento carere videtur haec suspicio. Experientia enim edocti sumus, adolescentes optimæ indolis, continuandorum studiorum causa, in Germaniam missos, potiori ex parte Halam, a nostris fuisse

¹¹⁸ Általunk adott cím; a kéziratban eredetileg semmilyen cím nem szerepelt a szöveg elején. A latin textust betűhűen közöljük. A szó belseji rövidítéseket feloldottuk (Dnm = Dominum), de az egyéb, szokványos és jól ismert rövidítéseket (Cl., V. D. M. stb.) nem. Ha javítást végeztünk, azt mindig jeleztük jegyzet formájában. A szöveget szakaszokra osztottuk fel (pl. [1]), hogy könnyebben lehessen rá hivatkozni, s hogy kényelmesebben össze lehessen vetni a magyar fordítással (amelyben természetesen szintén szerepelnek a szakaszszámok).

¹¹⁹ corr. ex *depredicare* a nobis

¹²⁰ corr. a nobis; cf. notam sequentem

¹²¹ corr. a nobis, cf. GRAVIUS, 1647, 39. „iusto Dei iudicio contemptum Verbi punientis”

¹²² in ms. *erripiatur*; corr. a nobis

promotos, confectoque ibidem studiorum curriculo, [p. 2.]¹²³ iterum ad nos remeasse. [9] Advertimus quoque nimium susce[ptas]¹²⁴ formulas loquendi, in suggestu aliquoties fuisse adhibita[s],¹²⁵ ut plurimum autem Dominica XIX. Trinit. anni currentis, ignis dissensionum sub cineribus velut latens in apertam erupit¹²⁶ flammam, cum controversiae istae pro et contra non sine notabili totius ecclesiae et cumprimis infirmorum scandalo agitentur. [10] Tantum incendium quam facile sese dilatasset, et si longior ei concessa fuisset mora, toti ecclesiae excidium causasset. [11] Igitur invocato Numinis divini auxilio, partim verbi Divini ministri, partim vero Ecclesiae primarii patroni, et inspectores, maturo praehabito consilio, convenimus, et ante omnia investigavimus personas, quae in suspicionem trahuntur, facileque coniicere potuimus, Plurimum Reverendum et Clarissimum Virum, Dominum M. Iohannem Burium, Ecclesiae Germanicae Nat. V. D. Ministrum, et Plurimum Reverendum et Clarissimum Virum, Dominum Matthiam Bel, scholae nostrae rectorem pietismi insimulari. [12] Inquisivimus porro suspicionis istius ansas, et reperimus sequentes:

[13] Primo: quod studiosis ad universitatem aliquam proficisci volentibus Hallensem Accademiam [!] nimium commendaverint, multosque ad eam promoverint.

[14] 2do: Quod Halae studiis imbutos, sine scitu patronorum huc revocaverint, eisque certam promotionis consequendae spem fecerint.

[15] 3tio: Quod cum dominis professoribus Hallensibus, aliisque novaturientibus, frequens et ex parte suspectum exercuerint literale commercium.

[16] 4to: Quod libellos Halae impressos, et pietismi suspectos iuventuti commendaverint, et libellum cationum Hallensium propria autoritate in ecclesiam introducere voluerint. [p. 3.]

[17] 5to: Quod dominis Hallensibus, eorumque fautoribus nimium fuerint addicti, hypotheses eorum, partim extenuando, partim excusando, partim defendendo.

[18] 6to: Quod in concionibus formulis loquendi usi fuerint in ecclesia nostra hactenus non usitatis, pietismum redolentibus, et a sinceris theologis iam atro calculo notatis.

[19] Haec dum in timore Domini pensitarem, communi totius consessus suffragio statutum est, ut in re tanti momenti, alteram quoque exaudiremus partem, quae si ingenuam, verboque Dei et libris ecclesiarum nostrarum symbolicis, per omnia

¹²³ carent paginae numeris, qui itaque a nobis additi.

¹²⁴ suppl. a nobis

¹²⁵ suppl. a nobis

¹²⁶ corr. ex *erupuit* a nobis

conformem, sine omni fūco, et reservationibus mentalibus, fidei confessionem ediderit,¹²⁷ seque ab omni prorsus suspitione, evidentissimis rationibus liberaverit, obstructum iri os malevolorum, sinistris iudiciis toti ecclesiae nostrae labem aspergentium. [20] Adsciti itaque sunt in medium nostrum Plurimum Rev. et Cl. Vir, Dominus M. Iohannes Burius, Ecclesiae Nationis Germanicae V. D. Minister, et Plurimum Reverendus et Clarissimus Vir, Dominus Matthias Bel, scholae nostrae rector, auditaque propositione nostra acerbissimis deplorarunt lacrymis infelicitatem suam, quod innocenter et sine omni culpa heterodoxiae incurrerint suspitionem, cum tamen teste Deo et propria conscientia, ab omnibus heterodoxis opinionibus abhorreant, veritatem coelestem verbo Dei, et libris symbolicis expressam, inque ecclesia nostra Dei beneficio conservatam, unice profiteantur. [21] Quod momenta suspitionis attinet, ad singula eis obiecta viva voce prolixè responderunt; imo requisiti a consessu, scripto opinionem suam explicarunt, sequenti modo: [p. 4.]

[22] Ad 1mum quod studiosis etc.

Hallensem universitatem studiosis abeuntibus in Germaniam, quibus nostra pace abire licuit, quorsum libuit, nunquam commendavimus aliter, quam id sincerum non fucatae orthodoxiae studium permisit. [23] Commigrarunt autem ex nostris illuc aliqui, maxime, quod audirent, Potentissimi Regis Borussiae, et aliorum publica liberalitate, peregrinis et pauperioribus ibidem succurri. [24] Quo et factum est, ut ex circumiacentibus academiis, Lipsia, Vitteberga, Iena, sumptibus exhausti, iique antea Rosnaviae, Leütsoviae, Eperiesini studentes, numerosi illuc confluerent, id quod nobis imputari neque potest, neque debet.

[25] Ad 2dum quod Hallae studiis etc.

Hallenses studiosos theologiae, eosque patriae filios, quibus redire in patriam per se fuit licitum, quemadmodum ad publicas revocare promotiones ad ius patronatus pertinet, ita numquam id nobis arrogavimus, multominus [!] alicui heterodoxo spem promotionis cum orthodoxiae praeiudicio fecimus. [26] Quae M. Burius ad Georgium Grundelium Neosoliensem reditum parantem scripserat, huc trahi non possunt, cum eidem non promotionem, quae penes se non erat, sed unice mensam suam promiserit, quippe cum eundem antehac etiam intertenuerit.

[27] Ad 3tium quod cum dominis etc.

Commercium litterarum, cum dominis professoribus Hallensibus, aut cum aliis novaturientibus, nobis hactenus nullum prorsus intercessit; neque probari potest contrarium; quodsi vero scribendum aliquando fuit Halam [p. 5.] ad consanguineos, nihil in praeiudicium orthodoxiae scribebatur, sed huiusmodi necessitates, quas iure naturae, et gentium libere cum aliis per litteras communicare ubique locorum licet.

¹²⁷ corr. ex *eddiderit* a nobis

[28] Ad 4um quod libellos pietismi etc.

Libellos pietismi merito suspectos, nunquam iuventuti commendavimus: quin potius, ad evitandam suspicionem, eosdem vel tacuimus consulto, vel tamquam fugiendos indicavimus. Qua in re imprimis rector ad auditores scholasticos, eorumque testimonium hilaris provocat. Nec docebitur contrarium. [29] Librum autem cantionum Hallensem in ecclesiam introducere adeo non erat in nostra voluntate, ut vel ipsi non aliter eum recipiamus, aut approbemus, quam quatenus is verbo Dei puro, et libris symbolicis convenit. [30] Arias vero ex eodem excerptas, et in Elisabethano templo xenodochiali identidem, cum musico productas concentu, cum displicere videret multis, dicti templi ecclesiastes Matthias Bel, abrogaturus omnino fuisset, nisi interveniens exsilium omnem hac in parte controvertendi ansam praescidisset.

[31] Ad 5um quod dominis Hallensibus etc.

Hallensibus theologis, et quibuscunque aliis, non favimus, non favemus, neque favebimus aliter, quam id verbum Dei in canonicis Veteris et Novi Testamenti libris scriptum revelatumque et intemerata librorum symbolicorum, puta: invariatae confessionis Augustanae, Apologiae, Articulorum Schmalcaldicorum, utriusque catechismi B. Lutheri, et denique formulae Concordiae, stricte sic dictae orthodoxia permittit. [32] Reliqua dogmata, vetera sint [p. 6.] vel recenter procusa, quae ab isto verbi Dei canone, et publico librorum symbolicorum testimonio recedunt, excusare, extenuare, multominus [!] defendere, aut aliis instillare, numquam nobis in mentem venit, quin potius eadem refutare, auditores nostros meliora docere, uti nostrarum est partium, sic idem fideliter, omni occasione, sine convitiis tamen, praestitimus, praestamus, et Deo adiuvante praestabimus.

[33] Ad 6um: quod in concionibus etc.

In concionibus phrases fanaticas studiosissime vitamus, vitabimusque, epanorthosin sine personarum acceptione, quam Spiritus Sanctus tantopere prohibet, adhibemus; [34] quae si durior quandoque visa est, moniti et hac in parte quantum bonae conscientiae ratio permittit, a fervore lubentes remittimus. [35] Maxime vero rector, in omnibus suis lectionibus theologicis, iuxta verbum Dei, cum libris symbolicis et orthodoxis theologis: Chemnitzio, Gerharo, Glassio, Hülsemanno, Höpfnero, Calovio etc. loquitur, et sentit, phrases suspectas, tamquam scopulos vitandos indicat, et detestatur. [36] Auditores praeterea, sive ecclesiasticos, sive scholasticos, ad nullam aliam pietatem deducimus, quam quae verbo Dei congruit, et verae poenitentiae, atque fidei in Christum fructus est per Spiritum Sanctum. Hypocrisin omnem tamquam Deum et homines fallere cupientem, et abominamur ipsi, et ut nostri auditores detestentur, graviter urgemus.

[37] Haec nostra, utriusque M. Johannis Burii, V. D. M. Germanici et Matthiae Belii, nuper V. D. M. nunc rectoris, sincera, et procul omni reservatione mentali, ad supra memorata suspicionum momenta declaratio est. [p. 7.] [38] Ex qua patet, neutrum nostrum, iure iurando, quo nosmet, ad docendam, confitendam, tutandamque

orthodoxiam semel iterumque obstrinximus, hactenus contravenisse, aut illum violasse: quod hic hilares, et bona cum conscientia, tamquam coram Deo ultro profiteamur, plane confisi per gratiam Spiritus S. in agnita semel veritate, nos sine omni labe, et errorum admixtione, ad ultimum vitae usque halitum constanter perseveraturos.¹²⁸ Amen.

[39] Audita hac declaratione, et in timore Domini pensitata, iudicavimus consultum fore, ut ad evitandam ulteriorem suspicionem, contestandamque sinceram orthodoxiam, et cum reliquis V. D. M. in doctrina consensum, sequentia probe considerent.

[40] Primo: doctrinam scriptis prophetis et apostolicis, librisque ecclesiarum nostrarum symbolicis, puta Augustana Confessione invariata Invictissimo Imperatori Carolo V. anno 1530. exhibita, Apologia eiusdem, Articulis Schmalcaldicis, Catechismo utroque B. Lutheri, et Formula Concordiae, in specie sic dicta, comprehensam, constanter amplectantur, defendant, in ecclesia et schola, publice et privatim pure sine omni errorum commixtione proponant.

[41] 2do: opiniones erroneas pietistarum, fanaticorum, naturalistarum, et reliquorum novaturientium, verbo Dei pridem damnatas, et a sinceris theologis notatas, toto animo aversentur, easque in suggestu, et cathedra scholastica solidis potius argumentis confutare veritatemque coelestem ab his corruptelis vindicare studeant.

[42] 3tio: A phrasibus suspectis et pietismum redolentibus diligenter abstineant, et loquendi formulas iam receptas in ecclesia evangelica retineant.

[43] 4to: Studiosam iuventutem non amplius Halam exmittant, quin potius ad praecavendam omnem suspicio[p. 8.]nem, ibidem studiorum causa commorantes, revocent, et ad alias academias dirigant.

[44] 5to: Ab omni praeiudicioso litterarum commercio et familiaritate cum novaturientibus sibi caveant.

[45] 6to: Libros fanaticorum, naturalistarum, aliorumque pietismi suspectorum, non curent afferri, multominus [!] auditoribus, aut iuventuti scholasticae eos commendent.

[46] 7mo: Quodsi haec omnia, nominum subscriptione, vim solennis iuramenti habitura, ingenue se servaturos promiserint, et re ipsa observaverint, ab omni prorsus suspitione liberabuntur, et promissam in vocatoriis defensionem expectabunt; si vero casu quo, his contravenerint, aut condiciones praescriptas exactissime non servaverint, nullum

¹²⁸ corr. ex *perseveraturos*

imposterum ab ecclesia sibi promittant patrociniū, quin potius infelicitatis, quae forsitan eos comitari¹²⁹ posset, causas, sibimet ipsis adscribant.

[47] Actum Neosolii Anno Domini 1711. die 2da 9bris.

[48] M. Thomas Steller V. D. M.
manu aliena L. S.

Ephraim Nostitius Ecclesiae Germ. Ecclesiastes L. S.

Elias Institoris utriusque Inclytae Nationis V. D. M. m. p. L. S.

Samuel Michäelides Nat. Slav. V. D. M. L. S.

Paulus Simonides Scholae Novisol. con-rector m. p. L. S.

Caspar Davidis p. t. iudex L. S.

Joh. Mi[c]hæl Fischer Nationis Germanicae Ecclesiae Evangelicae inspector m. p. L. S.

Iohannes Benedicti Nationis Slavonicae Evangelicae Eccl[esiae] inspector m. p. L. S.

Carolus Otto Moller, Med. Doctor m. p. L. S. [p. 9.]

[49] M. Iohannes Burius, Nat. Germ. V. D. M. sincere et ex animo istis omnibus adnuit, subscripturus omnino, nisi anno 1712. die 6. Martii Dom. Lactare, beata morte fuisset praeventus.

[50] Matthias Belius, nuper ad Divae Elisabethae Nationis utriusque ecclesiastes, nunc scholae rector, non istis modo omnibus ex animo et sincere subscribit, sed ad edendam etiam, si fuerit necessarium, uberiolem verboque Dei, et Libris Symbolicis convenientem confessionem paratum, immo paratissimum, se per gratiam Spiritus Sancti futurum, ultro profitetur. L. S.

¹²⁹ corr. ex *commitari*

Fordítás

Memorandum,

avagy

Egyházi vizsgálat ifj. Burius János és Bél Mátyás ellen

(A vizsgálatról készült emlékirat)¹³⁰

[1] Hogy mennyire meg kell becsülni az Isten szava által kinyilvánított égi tanítást, s hogy milyen nagy igyekezettel kell azt minden fonák véleményről sértetlenül megőrizni, arra megtanít minket Isten választott edénye.¹³¹ [2] Ó Timótheus, őrizd meg a rád bízott kincset (1 Tim 6.20.), s hogy az intés annál erősebben emlékezetébe vésődjön, megismétli azt: a rád bízott drága kincset őrizd meg a bennünk lakozó Szentlélek által (2 Tim 1.14). [3] Boldogok, akikre ekkora kincs lett rábízva; még boldogabbak, akik azt sértetlenül megőrzik. [4] Nem tudjuk ezért eléggé méltatni Isten jóságát, mert bár eme országban s máshol is erősödnek az üldöztetések, Ő ingyen kegyelméből, és ő Szent Felsége, legkegyelmesebb urunk és királyunk irántunk való páratlan jóindulata folytán ránk bízta ezt a kincset; buzgó imádsággal könyörgünk azért, hogy azt sértetlenül mindvégig megőrizze nekünk és utódainknak. [5] De jaj! Micsoda szörnyűséges és fonák vélekedéseket hint szét ma is saját eszközeivel, a kegyesség¹³² elég tetszetős álcája alatt a sötétség fededelve, a világosság angyalává alakulva!¹³³ [6] Ezért úgy véltük, kötelességünk mindent megtenni azért, nehogy ama kincs, amely egyházunkban oly sok és oly nagy üldöztetések közepette megőrződött, bizonyos tévtanítások miatt, bármiféle ürüggyel megrontassék és elragadtassék tőlünk Isten jogos ítélete folytán, aki megbünteti az emberek gondatlanságát és az Ige megvetését.¹³⁴

[7] Mostanság azonban sokféle nézet kering az országban a pietizmusról, és az ahhoz kapcsolódó különféle képtelen és Isten igéjével ellenkező vélekedésekről, s egyházunkat sokan meggyanúsítják azzal, hogy találhatók benne olyan férfiak, akik ha nem is mindenestől hívei e feltevéseknek, de azokat túlságosan is kedvelik. [8] S úgy tűnik, hogy e gyanúnak van alapja. Tapasztalatból megtudtuk ugyanis, hogy atyánkfiai¹³⁵ nagyobb-részt Halléba irányították ama kiváló jellemű ifjakat, akiket tanulmányaik folytatása végett Németországba küldtek, s miután ott befejezték tanulmányaikat, újból hozzánk tértek vissza. [9] Felfigyeltünk túlságosan gyanús szófordulatokra is, amelyeket néhányszor a szószéken használtak: legfőképpen pedig ezen évben a Szentháromság ünnepe

¹³⁰ Általunk adott cím: az eredeti iratnak nincsen címe.

¹³¹ Pál apostol (ApCsel 9.15.).

¹³² Az eredetiben lévő „pietatis” elég egyértelmű utalás a pietista tanokra. Előzőleg a „saját eszközök” (*organa sua*) szintén a pietista tanokat terjesztő lelkészekre vonatkozhatnak.

¹³³ 2Kor 11.14. „mert maga a Sátán is a világosság angyalának adja ki magát.”

¹³⁴ GRAVIUS, 1647, 39.

¹³⁵ Az eredetiben: *nostris*.

utáni 19. vasárnapon¹³⁶ lángolt fel nyíltan a viszályok hamu alatt parázsló tüze, amidőn ama vitákat mindkét részről folytatták, az egész egyház és különösen a gyámoltalanok súlyos megbotránkozására. [10] E hatalmas tűzvész igen könnyen elterjedt volna, s az egész egyház pusztulását okozta volna, ha hosszabb haladékokat kap. [11] Így hát az isteni felség segítségét kérve, Mi, Isten igéjének szolgái, illetve az egyház legfőbb pártfogói és felügyelői, miután előzetesen érett döntést hoztunk, összegyűltünk, és mindenekelőtt felkutattuk ama személyeket, akiket gyanúsítanak, s könnyen megállapíthattuk, hogy a főtisztelendő és igen neves férfiút, Burius János magiszter urat, a német nemzet egyházának lelkészét, illetve a főtisztelendő és igen neves férfiút, Bél Mátyás urat, iskolánk igazgatóját vádolják pietizmussal. [12] Megvizsgáltuk továbbá ama gyanúsítás indokait, és a következőket találtuk:

[13] Először: Ama tanulóknak, akik valamely egyetemre akarnak utazni, túlságosan is ajánlották a hallei akadémiát, és sokakat oda küldtek tovább.

[14] Másodszor: a Halléban tanult diákokat a pártfogók tudta nélkül ide hívták vissza, s azokat az előmozdítás¹³⁷ biztos reményével kecsegtették.

[15] Harmadszor: sűrű és részben gyanús levelezést folytattak a hallei professzor urakkal, s egyéb újítókkal.

[16] Negyedszer: Halléban nyomtatott és pietizmussal gyanúsítható könyvecskéket ajánlottak az ifúságnak, továbbá hallei énekeket tartalmazó könyvecskét¹³⁸ akartak saját hatáskörben bevezetni az egyházba.

[17] Ötödször: túlságosan is elkötelezték magukat a hallei uraknak és támogatóiknak; azok feltevéseit részben kisebbsítették,¹³⁹ részben mentgették, részben védelmezték.

[18] Hatodszor: a szentbeszédekben olyan kifejezéseket használtak, amelyek egyházunkban eddig nem voltak használatban, s pietizmustól bűzlenek, továbbá a becsületes hittudósok már megbélyegezték őket.¹⁴⁰

[19] Minthogy ezeket istenfélelemmel megfontoltuk, az egész gyűlés közös szavazata nyomán az a határozat született, hogy egy ilyen nagy jelentőségű ügyben hallgassuk meg a másik felet is, s ha az őszinte, továbbá Isten igéjének, illetve egyházaink szimbolikus könyveinek mindenben megfelelő hitvallást tesz, mindenfajta tettetés és titkolózás nélkül, illetve ha nyilvánvaló érvekkel minden gyanú alól felmenti magát, akkor azzal be lesz tömve a rosszakarók szája, akik balítéleteikkel foltot ejtenek az egyházunkon.

[20] Színünk elé hívtuk tehát a főtisztelendő és igen neves férfiút, Burius János magiszter urat, a német nemzet egyházának lelkészét, illetve a főtisztelendő és igen neves férfiút, Bél Mátyás urat, iskolánk igazgatóját; ők pedig, miután hallották előterjesztésünket, keserű könnyekkel siratták szerencsétlenségüket, amiért ártatlanul és minden bűn nélkül a hitbeli eltévelyedés gyanújába keveredtek, holott – Isten rá a tanú, és saját lelki-

¹³⁶ Ez a vasárnap 1711-ben október 11-re esett.

¹³⁷ Tehát valamely (egyházi) tisztség elnyerése.

¹³⁸ Lásd erre alább Bél és Burius válaszát (Mem. 29–30.), illetve a 150. jegyzetet.

¹³⁹ Vagyis igyekeztek a pietisták tanainak jelentőségét, az ortodox hitelvektől való különbözőségét kisebbsíteni, jelentéktelenné feltüntetni. Még lásd a folytatást.

¹⁴⁰ Tehát e kifejezéseket.

ismeretük – minden más hitű véleményről irtóznak, s egyedül azt az égi igazságot vallják, amelyet Isten igéje és a szimbolikus könyvek¹⁴¹ fejeztek ki, s amely egyházunkban Isten jótéteménye révén megőrződött. [21] Ami a gyanú egyes pontjait illeti, mind-egyikre, amelyet eléjük tártak, előszóval, bőségesen válaszoltak; sőt, miután a gyűlés erre megkérte őket, véleményüket írásban is kifejezték a következő módon:

[22] Az elsőre, hogy ama tanulóknak stb.

A Németországba távozó tanulóknak – akik engedélyünk szerint oda mehettek, ahová csak akartak – a hallei egyetemet soha nem ajánlottuk másképpen, mint ahogy azt a hamisság nélküli igaz hit iránti őszinte igyekezet megengedte.¹⁴² [23] Némelyek oda vándoroltak a mieink közül, de főleg azért, mert hallották: a hatalmas porosz királynak és másoknak a közügyekben megnyilvánuló bőkezűsége segítséget nyújt a külföldi és szegény diákoknak.¹⁴³ [24] Emiatt történt az is, hogy a környező akadémiákról, azaz Lipsceből, Wittenbergből, Jénából nagy számban özönlöttek oda, amikor elfogyott a pénzük¹⁴⁴

¹⁴¹ Az evangélikus egyházban a Biblián kívül az alábbi szövegeket tartották hitkérdésekben irányadónak: Ágostai Hitvallás (1530), Apologia (1531), smalkaldeni cikkek (1537), Luther Márton kisebb és nagyobb kátejája (1529) és az Egyességi irat, avagy *Formula concordiae* (1580). A kérdésre még lásd a bevezető tanulmányt. A felsorolt szövegek magyar nyelvű kiadásaira lásd alább a 152. jegyzetet.

¹⁴² Burius rektorsága idején (1696–1704) Halléba ment: Samuel Kephallides (Cephalides), (Matr. Neos. p. 383., TAR, 2004, nr. 779); Johannes Plavecky (Plavetzky) (Matr. Neos. p. 383, TAR, 2004, nr. 773), Daniel Burius, a rektor testvére (Matr. Neos. p. 383, TAR, 2004, nr. 778), Isaacus Andricius (Matr. Neos. p. 385, TAR, 2004, nr. 777), és maga Bél Mátyás (Matr. Neos. p. 386., TAR, 2004, nr. 781). Ideszámíthatók azok is, akik a következő rektor, Pilarik idején, de még Bél rektorsága előtt (1704–1710) mentek Halléba a beszercebányai iskolából, mivel Burius lelkeszként az ő továbbtanulásukat is egyengette. Ezek: Johannes Michael Klement (Matr. Neos. p. 386, TAR, 2004, nr. 800; még lásd a 148. jegyzetet!), Georgius Grundel (lásd a 146. jegyzetet!), Michael Zimani (Matr. Neos. p. 387, TAR, 2004, nr. 843); Stephanus Apostoli (Matr. Neos. p. 389, TAR, 2004, nr. 830); Andreas Bobrik (Matr. Neos. p. 390, TAR, 2004, nr. 845). Emellett Francke Buriushoz írt egyik leveléből (1709. május 31.) kiderül, hogy Samuel Pellionist (TAR, 2004, nr. 789) vélhetőleg, Johann Theophil Schwarzot (TAR, 2004, nr. 837) biztosan Burius ajánlotta be Franckénak az egyetemre, de ők nem a beszercebányai gimnáziumból érkeztek Halléba. A levél: CSEPREGI, 2013, 92. Nem számítottuk viszont ide azokat a beszercebányai diákokat, akik egy másik egyetemről mentek át Halléba, mert az ilyen esetek mögött bizonyára nem Burius hatása, hanem a pénztelenség vagy egyéb okok állhattak (pl. Johannes Kogler: Matr. Neos. p. 45, TAR, 2004, nr. 806, megjegyzés: „Freitisch, gratis”) – ahogy ezt alább Bél és Burius is jelzi (még lásd a folytatást és a következő jegyzetet). Bél igazgatósága, majd igazgatósága idején (1708–1714) csupán négyen mentek közvetlenül a hallei egyetemre: ebből hárman éppen 1711-ben (!), míg ezt követően csak Bél távozása után, 1714-ben egy diák. TÓTH, 2009, 142, 151. (nr. 2, 3, 4), 160 (nr. 111).

¹⁴³ Az 1696-ban Francke által létrehozott ingyenes diákmenza (*Freitische*, „szabad asztalok”) a szegény diákoknak nyújtott nagy segítséget, s ezért népszerű volt a magyar peregrínusok körében is. Az itt étkező diákok a hallei árvaházi iskolában vállaltak oktatást. Maga Bél Mátyás is a diákmenzán étkezett hallei tanulmányai alatt, és tanított is az árvaházi tanintézményben. HAAN, 1879, 18; WALLMANN, 2000, 87–88; FONT, 2001, 30.

¹⁴⁴ Ha az 1694–1711 között Halléban tanuló diákok névsorát megtekintjük, valóban sok olyan van, akik másik német egyetemről mentek Halléba; nem kizárt, hogy a Bél és Burius által emlegetett pénzhány miatt. Ez már csak azért is lehetséges, mert az egyetemi anyakönyv szerint közülük többen is ingyenesen látogathatták az egyetemet, illetve a diákmenzán (lásd előző jegyzet) étkeztek. TAR, 2004, nr. 744, 747, 749, 752, 764. stb.

– és ők előzőleg Rozsnyón, Lőcsén, Eperjesen tanultak. Ezt nekünk nem lehet és nem is szabad felróni.

[25] A másodikra, hogy a Halléban tanult stb.

Minthogy azokat a hallei teológushallgatókat, akik hazánkból származnak – s akiknek maguktól is szabad volt hazatérni –, a patrónusnak áll jogában hazahívni, hogy aztán álláshoz juttassa, így ezt mi soha nem tekintettük magunkénak,¹⁴⁵ és még kevésbé kecsegtettünk bármiféle más hitűt az igaz hit sérelmére álláshoz juttatás reményével. [26] Amit Burius magiszter írt a haza készülődő beszercebányai Georg Grundelhez,¹⁴⁶ azt nem lehet idevonni, mert neki nem tisztséghez juttatást ígért – ami nem is volt hatalmában –, hanem egyedül házánál való étkeztetést,¹⁴⁷ minthogy már korábban is eltartotta őt.

[27] A harmadikra, hogy a hallei professzor urakkal stb.

A hallei professzor urakkal vagy más újítókkal eddig egyáltalán nem leveleztünk,¹⁴⁸ s nem is lehet ennek ellenkezőjét bizonyítani; ha azonban írni kellett olykor Halléba a rokonoknak,¹⁴⁹ semmit sem írtunk az igaz hit sérelmére, hanem csak olyasfajta szükséges dolgokat, amelyeket a természet- és népjog szerint bárhol a világon szabadon lehet másokkal levélben közölni.

¹⁴⁵ Tehát nem gondolták azt, hogy ők ezt megtehetik, vagyis hogy saját elhatározásból hazahívják teológushallgatókat, s aztán valamilyen állásba juttatják őket.

¹⁴⁶ Georg Grundel (1688–1713), a hasonnevű beszercebányai orvos fia, evangélikus beszercebányai diák (Matr. Neos. p. 387); 1708. május 18-án iratkozott be a hallei egyetemre, ahol a szegény diákoknak járó ingyenszót kapta (*Freitisch*); 1711. január 24-én befejezte (teológiai) tanulmányait. TAR, 2004, nr. 821. Maga Burius János ajánlotta őt Francke figyelmébe, amint az Francke leveléből kiderül („quem nunc commendasti, Georgii Grundelii [...]”). August Hermann Francke levele Burius Jánosnak. Halle, 1708. november 7. In: CSEPREGI, 2013, 87–88. Burius azonban hiába hívta haza (illetve ajánlotta fel neki, hogy étkezzen náluk), mert Grundel a teológiai tanulmányai végeztével (lásd fent) apja nyomdokait követve megkezdte orvosi stúdiumait. Ám ezt nem fejezhette be, mert 1713. június 17-én Halléban elhunyt. VÖLKER, 1986, 76.

¹⁴⁷ A szövegben eredetileg: „mensam suam”.

¹⁴⁸ Ez az állítás nem állja meg a helyét, egyikőjük esetében sem. Ifj. Burius János levelezett Franckével; 1707. június 7-én a neki írt válaszlévélben beszámol a rózsahegyzi zsinat pietizmusellenes intézkedéseiről, köszönetet mond az általa ajánlott diákok (!) fogadásáért, illetve érdeklődik, hogy Johannes Michael Klement, akit különösképpen ajánlott („quem imprimis commendaveram”), miért hagyta ott Hallét (CSEPREGI, 2013, 82–83). Francke hozzá írt levelei is fennmaradtak (1708. november 7-én írt levele: Uo., 87–88, illetve lásd fentebb a 146. jegyzetet; 1709. május 31-én írt levele: Uo., 92, illetve még lásd a 142. jegyzetet). Béli több levél is fennmaradt Franckéhez (1709. október 26.: SZELESTEI N., 1993, nr. 6; 1711. május 6.: Uo., nr. 9; illetve jóval későbből, 1720. szeptember 12-én: Uo., nr. 119; 1720. október 31-én: Uo., 126). Különösen fontos az 1711. május 6-án írt levél, mivelhogy ebben ajánlja be Franckénál a három általa küldött diákot.

¹⁴⁹ Itt esetleg Burius Dánielre utalnak, ifj. Burius János testvérére, aki 1703-ban iratkozott be a hallei egyetemre. TAR, 2004, nr. 778. Ettől függetlenül az állítás, miszerint csak rokonokkal leveleztek volna Halléban, egyértelműen hamis. Még lásd az előző jegyzetet.

[28] A negyedikre, hogy pietizmussal méltán gyanúsítható könyveket stb. Pietizmussal méltán gyanúsítható könyveket soha nem ajánlottunk az ifúságnak; sőt, hogy a gyanúsítást elkerüljük, azokról vagy szándékosan hallgattunk, vagy mint kerürendőket említettük őket. Ebben az ügyben elsősorban a rektor örömmel hivatkozik az iskolai hallgatókra és az ő tanúságtételükre, és nem lesz ezzel ellenkező tájékoztatás. [29] A hallei énekeskönyvet¹⁵⁰ pedig annyira nem volt szándékunkban bevezetni az egyházba, hogy még mi is csak úgy fogadjuk el, illetve hagyjuk jóvá, amennyiben az összhangban van Isten tiszta igéjével és a szimbolikus könyvekkel. [30] Ami pedig az abból kiválasztott és a Szent Erzsébetről nevezett ispotálytemplomban zeneszóval előadott énekeket illeti: amikor Bél Mátyás, a mondott templom lelkésze látta, hogy ezek sokaknak nem tetszenek, teljes mértékben eltörölte volna őket, ha nem jött volna közbe a száműzetés,¹⁵¹ amely e téren teljesen megszüntette a viszálykodás indokát.

[31] Az ötödikre, hogy a hallei uraknak stb.

A hallei teológusoknak és bárki másnak nem kedveztünk, nem kedvezünk, illetve nem is fogunk kedvezni másképpen, csak úgy, ahogyan azt Isten igéje – amely az ó- és újszövetségi kánoni könyvekben leíratott és kinyilvánított –, továbbá a szimbolikus könyveknek, úgymint a változtatás nélküli Ágostai Hitvallásnak, az Apológiának, a schmalkaldeni cikkeknek, a megboldogult Luther mindkét katekizmusának, s végül a szigorúan így nevezett Egyességi iratnak¹⁵² a romlatlan, igaz hite megengedi. [32] Sohasem gondoltunk arra, hogy mentegessük, kisebbsítsük, s még kevésbé, hogy védelmezzük, vagy másokba csepegtessük az olyan egyéb tanokat – legyenek bár régiek vagy újonnan koholtak –, amelyek Isten igéjének zsinórmértékétől és a szimbolikus könyvek nyilvános tanúságától eltérnek; sőt, minthogy az a feladatunk, hogy ezen tanokat megcáfoljuk s hallgatóságunkat jobb dolgokra okítsuk, így aztán hűségesen, minden alkalmal, de gyalázkodások nélkül éppen ezt cselekedtük, ezt cselekedjük és Isten segédelmével ezt is fogjuk cselekedni.

¹⁵⁰ A szóban forgó énekeskönyv minden bizonnyal Johann Anastasius Freylinghausen (1670–1739) hallei teológus, énekszerző és komponista 1704-ben megjelent *Geistreiche (das heißt voll Heiligen Geistes) Gesangbuch* című énekeskönyve, vagy annak 1705-ös, 1706-os, esetleg 1708-as kiadása volt (1759-ig tizenkilencszer jelent meg). A kötetre: MIERSEMANN-BUSCH, 2002. (Számos tanulmánnyal Freylinghausenre és énekeskönyvére vonatkozólag.)

¹⁵¹ Tehát a templom visszavétele a katolikusok által, ami Bél lelkészi állásából való távozásával járt. Siegbert Heister császári főparancsnok 1709. november 6-án bevonult Besztercebányára, s november 9-én már követelte az evangélikusok kezén lévő, várofalakon belüli templomok, köztük a Szent Erzsébet-templom kulcsainak átadását, ami még aznap meg is történt. JURKOVICH, 1903, 297–299.

¹⁵² Modern magyar fordításai (az említés sorrendjében): ÁGOSTAI HITVALLÁS, 2008; APOLÓGIA, 2017; LUTHER–MELANCHTHON, 2019 (benne a schmalkaldeni cikkek, illetve Luther két kátéja); EGYESSÉGI IRAT, 2015.

[33] A hatodikra: hogy a szentbeszédekben stb.

A szentbeszédekben a legnagyobb igyekezettel kerüljük az elragadtatott kifejezéseket, s a jövőben is kerülni fogjuk őket; dorgálást¹⁵³ alkalmazunk – személyválogatás nélkül,¹⁵⁴ mert azt a Szentlélek erősen tiltja. [34] Ha ez valakinek olykor túlságosan keménynek tűnt, az intellektus hatására ezen a téren is szívesen visszafogjuk a hevességsünket, amennyire ezt jó lelkiismeretünk engedi. [35] Különösen pedig az igazgató beszél és gondolkodik minden teológiai beszédében Isten igéjével egyezően, illetve a szimbolikus könyvekkel és az igazhitű teológusokkal, azaz Chemnitzcel, Gerharddal, Glassiusszal, Hülsemannal, Höpfnerrel, Caloviusszal¹⁵⁵ stb. együtt; a gyanús kifejezéseket épp annyira kerülendőnek tartja, mint a sziklaszirteket, s kárhoztatja őket. [36] Emellett a hallgatókat – akár az egyháziakat, akár az iskolaiakat – semmi más kegyességre nem vezetjük, csak ami Isten igéjével összhangban van, és az igaz bűnbánatnak és a Krisztusban való hitnek a gyümölcse a Szentlélek által. Minden képmutatást kárhoztatunk, mert az meg akar téveszteni Istent és embert, s hallgatóságunkat is szigorúan arra intjük, hogy vessék azt el.

[37] Ez a mi nyilatkozatunk, vagyis Burius János magiszter, német lelkész, illetve Bél Mátyás korábbi lelkész és jelenlegi iskolaigazgató őszinte és minden lelki titkolózástól mentes nyilatkozata a fentebb említett vádpontokra. [38] Nyilvánvaló ebből, hogy egyikőnk sem ment szembe azzal az esküvel, amellyel újra meg újra köteleztük magunkat az igaz hit tanítására, megvallására és megőrzésére, és nem is sértette azt meg; ezt mi itt derűsen és jó lelkiismerettel, mintegy Isten színe előtt önként valljuk – teljességgel bízva abban, hogy a Szentlélek kegyelme által az egyszer megismert igazsághoz mi minden fogyatkozás vagy tévelygés hozzáadása nélkül, utolsó lehetetünkig szilárdan ragaszkodni fogunk. Ámen.

[39] Miután meghallgattuk ezt a nyilatkozatot, s istenfélelemmel megvizsgáltuk, úgy véltük, a legbölcsebb az lesz, hogy a további gyanú elkerülése és az őszinte igaz hit tanúsítása végett, valamint a többi lelkésszel a tanításban való megegyezés céljából alaposan gondolják meg a következőket.

¹⁵³ Eredetiben latin betűkkel írva „epanorthosis” (ἐπανόρθωσις); latinul „correctio”. A korabeli protestáns homiletikában a szentbeszéd egyik eleme, pontosabban az *applicatio*nak, vagyis a szentírási textus hívekre való alkalmazásának az egyik típusa, amely „feddés”, „dorgálás” értelemben fordítható. Még lásd a bevezető tanulmányt. Vélhetően a hallei pietizmus túlságos erkölcsi szigora jelent meg Burius és Bél prédikációiban, úgymint a tánc, ének, játékok stb. elítélése, és ezzel kapcsolatos dörgedelme a gyülekezet felé, ami nyilvánvalóan nem aratott osztatlan sikert. A témára: FONT, 2001, 16.

¹⁵⁴ Eredetiben: „sine personarum acceptione”. A kifejezés forrása: ApCsel 10.34. „In veritate comperio quoniam non est personarum acceptor Deus.” („Most értem meg igazán, hogy Isten nem személyválogató.”)

¹⁵⁵ Martin Chemnitz (1522–1586) evangélikus teológus, az Egyességi irat (lásd 141. jegyzet) egyik megalkotója; Johann Gerhard (1582–1637) evangélikus teológus, szuperintendens, jelentős egyházi író; Salomon Glassius (Glaß; 1593–1656) evangélikus teológus, szuperintendens, jénai egyetemi professzor; Johann Hülsemann (1602–1661) evangélikus teológus, wittenbergi egyetemi professzor; Heinrich Höpfner (1582–1642) evangélikus teológus, jénai egyetemi professzor; Abraham Calov, avagy Calovius (1612–1686) evangélikus teológus, matematikus, filozófus, wittenbergi egyetemi professzor. Mindannyian az evangélikus ortodoxia fontos alakjai – bár Gerhardra már a „protopietista” Arndt miszticizmusa is hatott.

[40] Először: Szilárdan fogadják el, védelmezzék meg és mind az egyházban, mind az iskolában, nyilvánosan és a magánéletben is tisztán és mindenféle tévelygés hozzákeverése nélkül adják elő azt a tanítást, amelyet a prófétai és apostoli írások, továbbá egyházunk szimbolikus könyvei, úgymint a győzhetetlen V. Károly császárnak 1530-ban bemutatott, változtatás nélküli augsburgi hitvallás, annak Apológiája, a schmalkaldeni cikkelyek, a megboldogult Luther mindkét katekizmusa, és az úgynevezett egyességi irat tartalmaz.¹⁵⁶

[41] Másodszer: Teljes szívvel forduljanak el a pietisták, rajongók, naturalisták¹⁵⁷ és egyéb újítók téves vélekedéseitől, amelyeket Isten ígéje már rég elítélt, és a valódi teológusok is megbélyegeztek, s e vélekedéseket a szószeiken és az iskolai katedrán inkább igyekezzenek szilárd érvekkel megcáfolni, és az égi igazságot a romlást hozó nézetektől megszabadítani.

[42] Harmadszor: Nagy gonddal tartózkodjanak a gyanús és pietizmustól bűzlő szófordulatoktól, és a már bevett kifejezéseket tartsák meg az evangélikus egyházban.

[43] Negyedszer: A tanulóifúságot a továbbiakban ne küldjék Halléba, sőt, inkább hívják vissza azokat, akik tanulás céljából ott tartózkodnak, és irányítsák őket más egyetemekre, hogy ezzel elejét vegyék minden gyanúsításnak.¹⁵⁸

[44] Ötödször: Óvakodjanak az újítókkal való mindenfajta ártalmas levelezéstől és barátkozástól.¹⁵⁹

[45] Hatodszor: A fanatikuskok, naturalisták¹⁶⁰ s más pietistagyanús személyek könyveit ne hozassák be, és még kevésbé ajánlják azokat a hallgatóságnak¹⁶¹ vagy az iskolai ifúságnak.

[46] Hetedszer: Ha megígérik, hogy mindezeket – amelyek az aláírásuk révén az ünneplés eskü erejével bírnak majd – hiánytalanul be fogják tartani, és valóban be is tartják, akkor minden gyanú alól teljességgel felmentést fognak kapni, és a meghívólevélben¹⁶² megígért védelemre számíthatnak; ha viszont esetleg szembemennek ezekkel,

¹⁵⁶ Lásd erre fentebb a 141. jegyzetet.

¹⁵⁷ A „pietisták” szóval, amint az a fentiekből is nyilvánvaló, a hallei pietizmus képviselőit jelölik az irat megfogalmazói. A „fanatikuskok” alatt vélhetőleg a radikális pietizmus körébe sorolt teológusok és szerzők értendők, így elsősorban Johann Jakob Schütz (1640–1690), valamint Johann Wilhelm Petersen (1649–1726) és felesége, Johanna Eleonora Petersen (1644–1724), illetve szöbe jöhet még Gottfried Arnold (1666–1714) is. Személyükre és tanaikra összefoglalólag, további bőséges irodalommal WALLMANN, 2000, 99–117; még lásd FONT, 2001, 91–131. „Naturalisták” (*naturalistae*) szóval a korabeli racionalista, deista, ateista filozófiai irányzatokat és nézeteket illették, illetve azokkal emlegették őket együtt; mások mellett Spinozát, Hobbesot, Tomasso Campanellát, Edward Herbertet sorolták a naturalista gondolkodók közé. TRIBECCHOW, 1700; BUDDEUS, 1717, 180, 212, 294, 295, 303 et passim.

¹⁵⁸ Ha nem is hívták vissza a Halléban tanuló diákokat, mindenestre úgy tűnik, hogy a fenti vizsgálat, illetve jegyzőkönyv kelte (1711. november 2.) után Bél valóban nem küldött diákokat Halléba, legalábbis beszercebányai rektorsága alatt. Még lásd fentebb a 142. jegyzetet. Burius nem sokkal később, 1712. március 6-án meghalt (lásd Mem. 49.), így ő már aligha szeghetette meg ezt az ígéretet.

¹⁵⁹ Bélnek nem maradt fent olyan levele, amelyet ezután írt volna Halléba – legalábbis beszercebányai rektorsága idején. Még lásd fentebb a 148. jegyzetet. Buriusra lásd az előző jegyzetet.

¹⁶⁰ E kifejezésre lásd fentebb a 157. jegyzetet.

¹⁶¹ Tehát a templomi hallgatóságnak.

¹⁶² Vélhetőleg a lelkesi hivatal betöltésére vonatkozó meghívólevélről van szó.

vagy nem tartják be egészen pontosan az előírt feltételeket, akkor a továbbiakban semmilyen pártfogásban nem bízhatnak az egyháztól, sőt, az őket érő esetleges szerencsétlenség miatt csak magukat okolhatják majd.

[47] Kelt Besztercebányán, Az Úr 1711. évében, november 2-án.

[48] Thomas Steller lelkész¹⁶³
idegen kézzel,¹⁶⁴ P. H.¹⁶⁵

Ephraim Nostitius, a német gyülekezet papja,¹⁶⁶ P. H.

Elias Institoris, mindkét jeles nemzet lelkésze,¹⁶⁷ s. k., P. H.

Samuel Michäelides, a szláv nemzet lelkésze,¹⁶⁸ P. H.

Paulus Simonides, a besztercebányai iskola aligazgatója,¹⁶⁹ s. k., P. H.

Caspar Davidis, ideiglenes bíró, P. H.

Johannes Michäel Fischer, a német nemzet evangélikus egyházának felügyelője, s. k., P. H.

Iohannes Benedicti, a szláv nemzet evangélikus egyházának felügyelője, s. k., P. H.

Karl Otto Moller, orvosdoktor,¹⁷⁰ s. k., P. H.

¹⁶³ Thomas Steller (1640–1715) evangélikus aligazgató Besztercebányán (1668–1674), elítélése és gályarabsága, majd szabadulása után 1684-től ugyanott lelkész, de hamarosan lemondott hivataláról, mivel elvesztette látását. Személyére és műveire KLEIN, 1789, I, 396–420; új kiadásban: KLEIN, 2021, I–II, 237–245; ROSENAUER, 1876, 157.

¹⁶⁴ Bizonyára vaksága miatt. Lásd az előző jegyzetet.

¹⁶⁵ Pecset helye. (L. S.)

¹⁶⁶ 1706-tól. KLEIN, 1873, 86. Új kiadás: KLEIN, 2021, III–IV, 54.

¹⁶⁷ Elias Institoris személyére KLEIN, 1789, II, 259–260; új kiadás: KLEIN, 2021, I–II, 384. Klein ugyanakkor hibásan 1702-t adja meg halála évének, a valószínű 1712 helyett. Máshol ő is élőként tünteti fel 1706-ban. KLEIN, 1873, 86. Új kiadás: KLEIN, 2021, III–IV, 54.

¹⁶⁸ Samuel Michaelides (1674–1740) 1732-től a bányavárosi kerület szuperintendense. Személyére KLEIN, 1789, II, 364–369; új kiadás: KLEIN, 2021, I–II, 426–428.

¹⁶⁹ Paulus Simonides (?–1736) a gályarabságra ítélt Iohannes Simonides (?–1708) fia, a besztercebányai gimnázium aligazgatója (1709–1715), majd Bél távozása után nem sokkal igazgatója (1715–1736). KLEIN, 1789, II, 244–245; új kiadás: KLEIN, 2021, I–II, 378. (mindkét helyen hibás halálozási dátummal); ROSENAUER, 1876, 98–101. Apjára legújabbban, összefoglalólag SZABÓ, 2020, 243–244 (76. jegyzet).

¹⁷⁰ Személyére további irodalommal TÓTH, 2009, 146–147.

[49] Burius János magiszter, a német nemzet lelkésze teljes szívvel és őszintén egyetért mindezekkel, és bizonyosan alá is írta volna, ha ebben boldogságos halála¹⁷¹ nem előzi meg 1712. március 6-án, *Laetare* vasárnapján.¹⁷²

[50] Bél Mátyás, aki korábban mindkét nemzet papja volt a Szent Erzsébet-templomban, most pedig iskolaigazgató, nemcsak őszintén és teljes szívvel aláírását adja mindehhez, hanem önként kinyilvánítja, hogy amennyiben szükséges, a Szentlélek kegyelméből kész lesz, sőt teljességgel készen fog állni arra, hogy egy terjedelmesebb hitvallást is kiadjon, amely egybecseng Isten igéjével és a szimbolikus könyvekkel.¹⁷³ P. H.

Rövidítések és irodalomjegyzék

Matr. Neos. Leges Gymnasii Neosol. A. C. renovatae Recto[re] Matthia Bel. 1710. [Matricula.] Eredeti. Magántulajdon, Pavol Martuliak, Bél Mátyás Egyetem, Besztercebánya

ÚA ECAV Ústredny archív Evanjelickej cirkvi na Slovensku Zbierka archívnych dokumentov k dejinám ECAV II. 1. doboz. Sub C.: Scripta diversi generis ad antiquitates pertinentia.

*

ÁGOSTAI HITVALLÁS
2008 *Ágostai Hitvallás*, ford. BÓDI Emese, REUSS András, kiad. REUSS András, Budapest, Luther, 2008. (Konkordiakönyv: A Magyarországi Evangélikus Egyház hitvallási iratai, 2.)

APOLÓGIA
2017 *Apológia, az Ágostai hitvallás védőirata* [ford. és a kísérő-tanulmányokat írta BÓDI Emese és REUSS András], [jegyz. REUSS András], Budapest, Luther, 2017. (Konkordiakönyv: A Magyarországi Evangélikus Egyház hitvallási iratai, 3.)

BÉL
1984 BÉL Mátyás: *Hungariából Magyarország felé*, kiad. TARNAI Andor, ford. DÉRI Balázs – DONÁTH Regina – TARNAI Andor, Budapest, Szépirodalmi, 1984. (Magyar Ritkaságok.)

¹⁷¹ Szövegben: „beata morte”.

¹⁷² Nagyöjt negyedik vasárnapja, amely 1712-ben valóban március 6-ára esett.

¹⁷³ Nem ismeretes, hogy elkészült volna ez a „terjedelmesebb” hitvallás.

- BELÁK
1984
Blažej BELÁK et al.: *Matej Bel 1684–1749: Výberová personálna bibliografia k 300. výročiu narodenia Mateja Bela*, [Martin], Matica Slovenská, 1984.
- BRUCKERUS–BÉL
1746
Jacobus BRUCKERUS[–BÉL Mátyás]: *Matthias Belius*, In: *Pinacotheca scriptorum nostra aetate literis illustrium, exhibens auctorum eruditionis laude scriptisque celeberrimorum, qui hodie vivunt, imagines et elogia, vitas, scripta, litterarum merita*, V, ed. Jacobus BRUCKERUS – Ioannes Iacobus HAIDIUS, Augustae Vindelicorum, Johannes Jacobus Haidius, 1766. [! 1746.]
- BUCHHOLTZ
1904
Georg BUCHHOLTZ: *Historischer Geschlechtsbericht (Familienchronik) von Georg Buchholtz, den Älteren, nebst einem Auszuge aus dem Tagebuche seines Sohnes Jakob Buchholtz*, ed. Rudolf WEBER, Budapest, Victor Hornyánszky, 1904.
- BUDDEUS
1717
Ioannes Franciscus BUDDEUS: *Theses theologicae de atheismo et superstitione: variis observationibus illustratae*, Ienae, Bielckius, 1717.
- CSEPREGI
2000
CSEPREGI Zoltán: *Magyar pietizmus 1700–1756: Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*, Budapest, Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 36.)
- CSEPREGI
2013
CSEPREGI Zoltán: *Pietas Danubiana: Pietismus in Donau-tal. 1693–1755: 437 Schreiben zum Pietismus in Wien, Preßburg und Oberungarn*, Budapest, Magyar Evangélikus Digitális Tár, 2013.
- CSEPREGI–
KLOSTERBERG–
MONOK
2015
Zoltán CSEPREGI – Brigitte KLOSTERBERG – István MONOK: *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle*, Budapest, MTA Könyvtár és Információs Központ, 2015. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 39/1–2.)
- ĐUROVIČ
1940
Ján P. ĐUROVIČ: *Evanjelická literatúra do tolerancie*, Martin, Matica slovenská, 1940.

DUROVICS–KÓNYA
2015

DUROVICS Alex – KÓNYA Péter: *Az eperjesi kollégium felsőfokú hallgatói – Študenti vyšších tried Prešovského kolégia, 1667–1850*, Budapest, ELTE Egyetemi Levéltár, 2015. (Felsőoktatástörténeti Kiadványok Új sorozat, 11.)

DZURIAK
2008

Karol DZURIAK: *Ružomerská synoda evanjelickej cirkvi v kontexte povstania Františka II. Rákocziho*, In: *Memorialis – historický spis slovenských stolíc. Zborník prác z medzinárodnej vedeckej konferencie, ktorá sa konala pri príležitosti 300. výročia tragických udalostí na počesť turčianskych martýrov Melchiora Rakovského a Krištofa Okoličaniho 7. a 8. júna 2007 v Martine*, ed. Miloš KOVAČKA – Eva AUGUSTÍNOVÁ, Martin, Slovenská národná knižnica, 2008, 198–238.

EDWARDS
2009

O. C. EDWARDS JR.: *Varieties of Sermon: A Survey of Preaching in the Long Eighteenth Century*, In: *Preaching, Sermon and Cultural Change in the Long Eighteenth Century*, ed. Joris van EIJNATTEN, Leiden, Brill, 2009, 1–53.

EGYESSÉGI IRAT
2015.

Egyességi irat. Ford. BOHUSS Imre, kiad. REUSS András – REUSSNÉ Belák Erzsébet, Budapest, Luther, 2015. (Konkordiakönyv: A Magyarországi Evangélikus Egyház hitvallási iratai, 5.)

FABINY
1984

FABINY Tibor: *Utószó*, In: KRMANN Dániel: *Küldetésem története: Itinerarium 1708–1709*, ford. SZABÓ Zsuzsanna, kiad. FABINY Tibor – KISS Gy. Csaba, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1984, 151–163.

FAJT
2022

FAJT Anita: *Nyelv szavak nélkül: A protestáns misztika magyar megszólalásai a 17. század végén*, Budapest, BTK ITI, 2022. (Humanizmus és Reformáció, 40.)

FONT
2001

FONT Zsuzsa: *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, SZTE, 2001.

FRANCKE
1729

August Hermann FRANCKE: *Lectiones paraeneticae: oder Oeffentliche Ansprachen, an die studiosos Theologiae auf der Universität zu Halle*, Halle, Im Wäysen-hause, 1729.

- FRAŇO
2006
Jozef FRAŇO: *A tudós Bél: regényes korrajz*, ford. OFFERTÁLER-HAVASI Béla, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2006.
- FREYLINGHAUSEN
1713
Johann Anastasius FREYLINGHAUSEN: *Compendium, avagy rövid summája az egész Keresztény Tudománynak*, ford. BÉL Mátyás, Halle, Christoph Andreas Zeitler, 1713.
- GÖMÖRY
1933
GÖMÖRY János: *Az Eperjesi Ev. Kollégium rövid története (1531–1931)*, Prešov, Kósch Árpád könyvnyomdája, 1933.
- GRAVIUS
1647
Gerhardus GRAVIUS: *Tabulae apocalypticae seu revelationum divinarum ... brevis et nervosa delineatio et explicatio*, Lugduni Batavorum, Ioannes Maire, 1647.
- GYULAI
2018
GYULAI Éva: *Régi Diárium – Clementis János fancsali evangélikus lelkész naplója, 1719–1760*, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2018. (Officina Musei, 25.)
- HAAN
1879
HAAN Lajos: *Bél Mátyás. Székfoglaló értekezés*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1879.
- HECKENAST–MÉSZÁROS
2005
HECKENAST Gusztáv: *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban?* kiad. MÉSZÁROS Kálmán, Budapest, História – MTA Történettudományi Intézete, 2005.
- HÖRK
1896
HÖRK József: *Az eperjesi ev. ker. collegium története*, I, Kassa, Bernovits Gusztáv, 1896.
- HRUŠKOVIC
2000
Samuel HRUŠKOVIC: *Život Samuela Hruškovica (Vita Samuelis Hruscowitz)*, ford. Ján VILIKOVSKÝ, kiad. Ľudmila OZÁBALOVÁ, Bratislava, Vydavateľstvo KT, 2000.
- JURKOVICH
1903
JURKOVICH Emil: *II. Rákóczi Ferenc szabadságharca és Besztercebánya*, Besztercebánya, Machold Fülöp, 1903.
- KECSKEMÉTI
2003
KECSKEMÉTI Gábor: *A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében*, In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 107. (2003) 4–5. sz. 367–398.

KECSKEMÉTI

2007

KECSKEMÉTI Gábor: „*A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, trás*”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Budapest, Universitas Kiadó, 2007. (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok.)

KLEIN

1789

Johann Samuel KLEIN: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*, I–II, Leipzig–Ofen, Diepold und Lindauer, 1789.

KLEIN

1873

Johann Samuel KLEIN: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*, III, kiad. FABÓ András, Pest, Hornyánszky Viktor, 1873.

KLEIN

2021

Johann Samuel KLEIN: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*, I–II, III–IV, ed. Peter KÓNYA – Zoltán CSEPREGI, Prešov, Prešovská univerzita v Prešove, 2021.

KOLLÁROVÁ–NAGY

2021

Ivona KOLLÁROVÁ – Imrich NAGY: *Matej Bel: Osobnosť, médium a transfer ideí na prahu osvietenstva*, Bratislava, Literárne informačné centrum, 2021.

KOWALSKÁ

2001

Eva KOWALSKÁ: *The social function of Orthodoxy: The Lutherans in Hungary, 1700–1750*, In: *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750*, ed. Eszter ANDOR – István György TÓTH, Budapest, Central European University, 2001. (Cultural Exchange in Europe 1400–1750.) 196–198.

KOWALSKÁ

2005

Eva KOWALSKÁ: *Sozialer und politischer Hintergrund des Streites um den Pietismus in Ungarn*, In: *Interdisziplinäre Pietismusforschungen. Beiträge zum Ersten Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2001*, ed. Udo STRÄTER et al., Tübingen, Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Max-Niemeyer-Verlag, 2005. (Hallesche Forschungen 17/1.) 297–305.

KVAČALA

1935

Ján KVAČALA: *Dejiny reformácie na Slovensku: 1517–1711*, Liptovský Svätý Mikuláš, Tranoscius, 1935.

- LUTHER–
MELANCHTHON
2019
LUTHER Márton: *Schmalkaldeni cikkeek – Értekezés – Kis káté – Nagy káté*, ford. PÁLFY Miklós, kiad. REUSS András, Budapest, Luther, 2019. (Konkordiakönyv: A Magyarországi Evangélikus Egyház hitvallási iratai, 4.)
- MAĐAR
2011
Jaroslav MAĐAR: *Dějiny slovenského pietizmu a jeho vplyv na spoločnosť a kultúru – History of Slovak pietism and its influence on society and culture*, Doktorská disertační práce, Praha, Univerzita Karlova v Praze, 2011.
- MIERSEMANN–BUSCH
2002
Wolfgang MIERSEMANN – Gudrun BUSCH: *Pietismus und Liedkultur*, IX, Tübingen, Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Max-Niemeyer-Verlag, 2002.
- MIKULIK
1917
MIKULIK József: *A Gömöri Ág. Hitv. Evang. Esperesség története 1520–1740*, Pozsony, 1917. (Magyar Protestáns Történelmi Emlékek, 2.)
- MINÁRIK
1987
Jozef MINÁRIK: *Curriculum vitae Mateja Bela*, In: *Matej Bel: Doba – život – dielo*, ed. Ján TIBENSKÝ, Bratislava, Veda, 1987, 22–46.
- MIŠIANIK
1974
Ján MIŠIANIK: *Pohl'ady do staršej slovenskej literatúry*, Bratislava, Veda, 1974.
- NAGY
2010
Imrich NAGY: *Matej Bel a Banská Bystrica*, In: *Významné osobnosti v dejinách Banskej Bystrice: Fenomén osobnosti vo výskume regionálnych dejín: Zborník príspevkov*, ed. Blanka SNOBKOVÁ, Banská Bystrica, Štátna vedecká knižnica, 2010, 93–104.
- OBERUČ
1936
Jean Oberuc (Ján OBERUČ): *Matthieu Bel: un pietiste en Slovaquie au 18e siecle*, Strasbourg, Librairie Évangélique, 1936.
- PAYR
1898
PAYR Sándor: *Magyar pietisták a XVIII. században*, In: *Magyar protestáns egyháztörténeti monographiák*, I, Budapest, Hornyánszky Viktor, 1898, 97–174.
- RIBINI
1789
Ioannes RIBINI: *Memorabilia Augustanae Confessionis in Regno Hungariae a Leopoldo M. usque ad Carolum VI., Posonii, Gottlob Lippert, 1789.*

- ROSENAUER
1876
ROSENAUER Károly: *A besztercebányai á. h. ev. gymnasium története*, Besztercebánya, Ágostai Hitvallású Evangélikus Gymnasium, 1876.
- SCHRADER
2019
Hans-Jürgen SCHRADER: *Literatur und Sprache des Pietismus: Ausgewählte Studien*, ed. Markus MATTHIAS – Ulf-Michael SCHNEIDER, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2019.
- STORM
2009
Jonathan STORM: *Pietism and revival*, In: *Preaching, Sermon and Cultural Change in the Long Eighteenth Century*, ed. Joris von EIJNATTEN, Brill, 2009, 173–218.
- SZABÓ
2020
SZABÓ András Péter: *Evangélikus lelkészcsaládok emlékei a tiszolci evangélikus levéltárban (1657–1719)*, In: *Lymbus: Magyarságtudományi Forrásközlemények*, 18. (2020) 215–299.
- SZELESTEI N.
1993
Bél Mátyás levelezése, kiad. SZELESTEI N. László, Budapest, Balassi, 1993. (Magyarországi tudósok levelezése, 3.)
- SZELESTEI N.
2016
SZELESTEI N. László: *A pietizmus sajátosságai a Kárpát-medencében*, In: *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. BALÁZS Mihály – BARTÓK István, Szeged, SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2016.
- SZENT-IVÁNYI
1935
SZENT-IVÁNYI Béla: *A pietizmus Magyarországon*, In: *Századok*, 69. (1935) 1–38, 157–180, 321–333, 414–427.
- SZIRMAY
2005
SZIRMAY Gábor: *A szirmai és szirmabesenyői Szirmay család története*, Debrecen, Tiszántúli Történész Társulat, 2005. (Régi magyar családok, 4.)
- TAR
2004
TAR Attila: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*, Budapest, ELTE Levéltára, 2004. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11.)
- TARNAI
1984
TARNAI Andor: *Bél Mátyás (1684–1749)*, In: *Bél Mátyás: Hungariából Magyarország felé*, kiad. TARNAI Andor, ford. DÉRI Balázs – DONÁTH Regina – TARNAI Andor, Budapest, Szépirodalmi, 1984, 7–33.

- TIBENSKÝ
1984
Ján TIBENSKÝ: *Veľká ozdoba Uhorska: Dielo, život a doba Mateja Bela*, [Bratislava,] Tatran, 1984.
- TÓTH
2007
TÓTH Gergely: *Bél Mátyás pozsonyi tanítványai: A pozsonyi evangélikus liceum anyakönyvének vonatkozó részei Bél és utódai megjegyzéseivel*, In: *Lymbus: Magyarságtudományi Forrásközlemények*, 5. (2007) 179–208.
- TÓTH
2009
TÓTH Gergely: *Bél Mátyás besztercebányai diákjai: A besztercebányai evangélikus gimnázium anyakönyvének vonatkozó része, Bél és utóda megjegyzéseivel*, In: *Lymbus: Magyarságtudományi Forrásközlemények*, 7. (2009) 135–170.
- TÓTH
2022
TÓTH Gergely: *Egy hungarus értelmiségi pályafutásának tipikus és egyedi vonásai: Bél Mátyás elfeledett (ön)életrajza*, In: *Történelmi Szemle*, 64. (2022) 3. sz. 417–445.
- TÓTH
2023
TÓTH Gergely: *Adalékok Bél Mátyás peregrinációjához*. (Kézirat.)
- TRIBECCHOW
1700
Adam TRIBECCHOW: *Historia naturalismi: a prima sua origine ad nostra usque tempora per suas classes deducta...* Jenae, Johannes Bielckius, 1700.
- VÖLKER
1986
Arina VÖLKER: *Zum Präakademischen Ausbildungsgang Ungarischer Absolventen der Universität Halle*, In: *Orvostörténeti Közlemények*, 115–116. (1986) 67–81.
- VYVÍJALOVÁ
2001
Mária VYVÍJALOVÁ: *Matej Bel a idea občianskej spoločnosti*, Martin, Matica Slovenská, 2001.
- WALLMANN
2000
Johannes WALLMANN: *A pietizmus*, ford. SZABÓ Csaba, Budapest, Kálvin Kiadó, 2000.
- YODER
2020
Peter James YODER: *Pietism and the sacraments: the life and theology of August Hermann Francke*, University Park, Penn State University Press, 2020.
- ZSILINSZKY
1889
ZSILINSZKY Mihály: *Egy forradalmi zsinat története (1707–1715)*, Budapest, Hornyánszky Viktor, 1889.